

ДУНАЯ

№ 1 2024

ДУКЛЯ

Рік видання 72 № 1 2024

літературно-мистецький та публіцистичний журнал. Видає Спілка українських письменників Словаччини, Пряшів.

DUKLA –
literárno-umelecký
a publicistický časopis.
Vydáva Spolok ukrajinských spisovateľov
na Slovensku, Prešov.
IČO: 37874047

Dátum vydania: február 2024

Realizované s finančnou podporou Fondu na podporu kultúry národnostných menšín.

ІВАН ЯЦКАНИН,
головний редактор.

РЕДКОЛЕГІЯ:

ГРИГОРІЙ ГУСЕЙНОВ,
АНАТОЛІЙ КАЧАН,
ВАСИЛЬ ДАЦЕЙ,
СТЕПАН ГОСТИНЯК,
ЯРОСЛАВ ДЖОГАНІК,
ОЛЕКСАНДРА ІГНАТОВИЧ,
МИРОСЛАВ ІЛЮК.

Виходить раз на два місяці.
Передплатна ціна на рік –
3,98 €.

Адреса редакції:
080 01 Prešov,
Ul. Janka Borodáča č. 5
Комп'ютерний набір
NITECH s.r.o., Prešov,

Objednávky na predplatné prijíma každá
pošta a doručovateľ Slovenskej pošty.
Objednávky do zahraničia vybavuje
Slovenská pošta, a.s., Stredisko pred-
platného tlače, Ul. Uzbecká 4, P.O. Box
164,82014 Bratislava 214,

e-mail: zahranična.tlac@slposta.sk

ISSN 0419-8131

ЗМІСТ

Ірина Мацко Добірка віршів	2
Дмитро Кешеля Доживемо до зеленої травички	8
Матей Румановський Історія безкінечних кінців	22
Сергій Федака Історія України (Уривок з 13-го тому)	28
Адріана Амір «Корчмарство не робота»	64
Василь Ільницький Борці з нацизмом – справжні і фейкові	74
Йосиф Шелепець Олександр Духнович і єврейська спільнота	85
Сергій Федака Золота анкета життя	87
Михайло Роман Нова збірка оповідань Івана Яцканина	88
Оксана Пеленська Повернення додому	90
Павло Лопата Він малював людину праці на Закарпатті	92

ПОЕЗІЯ

Ірина МАЦКО

ПІСНЯ ПЕРЕМОГИ

Дивлячись на небо,
Очі твої бачу.
Як на серці тяжко...
Та я не заплачу.

Сильна бути маю,
Я ж бо твоя Мати,
Воїне мій, знаю,
Вернешся до хати,

До рідного краю,
Що борониш, Сину,
Принесеш з собою
Радісну новину:

Ворога розбито!
Богу вдяка! Люди,
Сійте хліб і жито,
Мир настане всюди.

І засвітить сонце,
І розвіє хмари...
Пісня Перемоги
Над Дніпром лунає!

02.10.2023

МОЛИТВА

Всесильний Боже,
Захисти мою Країну,
Мою страждальну,
Рідну Україну!

Молю Тебе
І збережи її нарід,
Щоб в мирі процвітав він
З роду в рід!

Даруй моїй Країні
Сил і змогу
Здолати ворога –
Здобути Перемогу!
Це зло, прошу,
Хай згине назавжди!
Мою Україну,
Боже, захисти!
Нехай сини її
повернуться з війни
І мир настане
На моїй Святій Землі!
26.10.2022

КОЛИСКОВА ДИТИНІ ВІЙНИ

Заплющ оченята, дитино війни,
Хай більше не буде цієї біди.
Тебе обійму ніжно-ніжно, рідненький,
Зігрію долоньки, спи, моє серденько.
Ранесенько Сонечко встане з перинки,
Всміхнеться тобі: Добрий ранок, Дитинко!
Промінчиком ніжним, теплом привітає
І сонячний зайчик із нами заграє.
І буде все добре, і буде гостина,
Збереться вся разом велика родина
У рідній хатині, де батько і мати,
Малими нас вчили свій край шанувати.
Бо це – найдорожче, що є у людини.
У мирній, квітучій моїй Україні
Хай будуть всі діти, моє Янголятко,
Щасливими разом із Мамою й Татком.
16.11.2022

ПРИСВЯТА РІДНІЙ ЗЕМЛІ

Моя Україно, рідна Ненько,
О як болить, щемить серденько –
Дітей твоїх, доньку і сина
Катує ворог – нелюдина.
Сам і загине!

Бо не здолать йому Народу –
Козацький дух з роду до роду,
Який за Волю й Правду б'ється,
В звитязі соколом несеться.
Переможно!

Боронить мужньо матір й батька,
Святиню і мале дитятко,
І Рідну землю, дану Богом!
А зло, геть, згине за порогом.
Назавжди!

І прийде мир у кожна хату,
І зацвітуть хліба багато,
Й полине світом пісня Волі –
Єднання, злагоди й любові
Вкраїни!

16.11.2022

КОЛИ В ТВІЙ ДІМ ПРИЙДЕ ВІЙНА

Коли в твій дім прийде війна,
Сльозами гірко захлинешся...
Ти є загарбника вдова –
За зло ця кара не минеться.

Коли в твій дім прийде біда
І сина більш не обійняти,
Провина в цім є і твоя –
Благословлять його вбивати.

Вбивать стареньких і дітей
В квітучій, мирній Україні
Невинних тисячі людей...
Це твій кінець, враже, віднині!

А Україна буде жить –
Козацький дух не подолати!
З любов'ю, з миром сіять хліб
І Землю предків захищати.

29.01.–20.02.2023

РОЗПЛАТА ВОРОГА

Це ж треба не любити так свій народ,
Солдатів, щоб на бійню відправляти.
Вбивать дітей, стареньких і жінок –
Українську землю кров'ю окропляти.

Це ж треба ненавидіти так світ,
За те, що він закохано щасливий,
Що прагне жити вільно і без бід,
Долати негараздів шквальні зливи.

Хто дав вам право сіять морок, зло?
За це завжди приходиться час розплати!
Ганьба всесвітня вам на роки 100!..
Це все, про що ви зможете згадати.

Історію вам не переписать,
Її віками треба заслужити –
Державу й Правду з честю захищати,
І Рідну землю, і Життя любити!

16.11. 2022

НАД МИРНИМ НЕБОМ В РІДНІЙ УКРАЇНІ

Катюго лютий, хто ті батьки тебе, що породили?
Напевне, вовулаками були.
В мокшанських болотах тебе ростили –
Цвіле зерно, то ж орками й зросли!

Якого ти прийшов до України?
Вбивать жінок, стареньких і дітей!
Нема тобі прощення, кате! Згинеш!
Горітимеш у пеклі за людей!

За кров маленьких Янголів невинних!
За слюзи матерів, розруху, біль!
Вже смерть твоя прийшла і вирок – Винний!
І гине в світі ця мокшанська цвіль.

Над Мирним небом в рідній УКРАЇНІ
Знов сяє Сонце і Дніпро співа.

Із попелу встає моя Країна
І ВІЛЬНОЮ в любові Розквіта!

08.04.2022

КРАЮ МІЙ РІДНИЙ

Краю мій рідний – даль неозора
І неповторна краса...
Пісня пташини, гай тополиний,
Де пройшла юність моя.

Неба блакить і річки оксамитні
Все віє кругом чистотою,
Краю мій, наче дитятко невинне,
Як наречена з фатою.

Край свій залишиш і знов повернешся,
Сил нема біль пережить.
Мов з джерела у пустелі нап'єшся
Й він тобі дасть сили жить!

Грай же, гітаро моя семиструнна!
Співай до ранку душа
І линь додому, де – щастя відлуння,
Там, де є Рідна земля!

СВІТЛО ЛЮБОВІ

– А де є правда?
Є вона?
– Послухай істину життя:
Відколи вже існує світ
Віка минули, сотні літ...

Світ є і білий, чорний теж,
Немов душа людська, без меж.
Усі шукають правди тут
Тисячу років – не знайдуть.

А правда живе в кожному з нас,
Відкрий їй серце саме вчас.
Любові Світло там впусти,
Злоба хай згине назавжди
І стане попелом все зле.
Лиш Боже Слово Правда є!

НЕКТАР ЛЮБОВІ

Творець Любов нам дарував
І берегти заповідав.
Вона, як сонце і зоря,
Як гори, ріки і моря.

Любов і радість, і печаль,
І мрія та, що все кличе вдаль.
Падіння наше, стрімкий зліт
І душ захоплений політ.

Вона – п'ятьма, і світло теж,
Світанок райдужний без меж –
Всього початок і вінець,
І пристань люблячих сердець.

Любов це – Космос почуття
І оберіг твого життя.
Хто цей нектар чарівний мав,
Щасливим був, він жив – Кохав!

ПІВОНІЇ

Півонії – це квіти мого серця,
Радіє з них і тішиться душа.
Пелюстки їх – то чистії озерця,
В яких купаюсь я, немов мале пташа.

Півонії – дитинства світлий спогад,
Тепло домівки і батьківських рук,
І очі мамині – їх ніжний погляд,
І віра в щастя, де нема розлук.

Півонії – розкішні диво-квіти –
Усіх троянд чарівний аромат...
Квітуюте, надихайте щастям жити,
Даруючи кохання зорепад!

ПРОЗА

Дмитро КЕШЕЛЯ

Дмитро Михайлович Кешеля – відомий український письменник, публіцист, теле- та радіожурналіст, драматург та кіносценарист – народився у 1951 р. в селі Клячаново на Закарпатті. Його перу належать десятки книг та збірок оповідань, повістей і романів. Серед них «Дерево зеленого дощу» (1978), «Колиска сонця» (1982), «А Земля таки крутиться» (1985), «Пора грибної печалі» (1988), «Державна копоня» (1993), «Госундрагоші» (1994), «Жіванський світ» (1997), «Збийвіч, або ж Кіна не буде» (1999), «Чим би не бавились пани, лем би не було війни» (2003), «...І в смерті були твої очі» (2004), «Осінь великих небес, або ж Прирічанські характери» (2005), «Видіння зрячої води, або ж Дурний Іван стріляє, а Богонько кулі направляє» (2007), «Пацаловська республіка» (2011), «Запишіть у свідки мої сльози» (2006), «Політ співочого каміння» (2012), «Молитва за

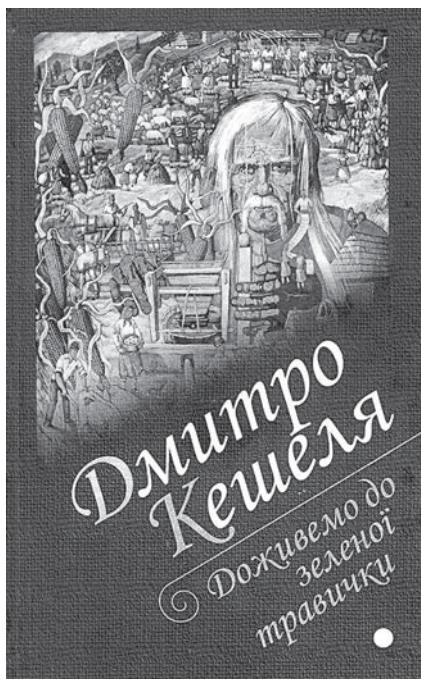
втраченими світами» (2015), «Родаки» (2016), «Дай сили заплакати» (2017), «Помилуй і прости» (2017), «Терен зацвів» (2018), «Дерево безсмертя» (2020) та ін. Автор також написав декілька книг для дітей.

У 2007 році за збірку «...І в Смерті були твої очі» Дмитро Кешеля був номінантом Національної премії імені Т. Г. Шевченка. Багаторазовий лауреат Закарпатської обласної літературної премії ім. Федора Потошняка.

Твори Дмитра Кешелі перекладені на білоруську, литовську, румунську, словацьку, угорську, чеську, англійську та інші мови.

Письменник знаний і як сценарист та режисер художньо-документальних кінофільмів, які розповідають про культуру, традиції та історичних особистостей Закарпаття. Відомими стали його фільми «Симфонія Закарпаття», «Це ми, діти твої, Господи», «Осіння Голгофа єпископа Ромжі», «Восьме диво Закарпаття», «Загублений у пісок часу» та ін. А документальна стрічка «Гіркота солодкої землі» про Карпатську Україну була визнана кращою публіцистичною роботою в галузі журналістики в Україні і відзначена премією Вячеслава Чорновола.

В українських та зарубіжних театрах успішно поставлені п'єси Дмитра Кешелі «Голос Великої ріки», «Закарпатське різдво», «Народжена із Вертепу», «Дорога до раю» та інші.

АНТОНІЙ ІЗ МАГІЧНОГО КОЛОДЯЗЯ

Ця неймовірно-дивовижна історія, яку й досі не може пояснити навіть сучасна наука, трапилася більше трьохсот років тому неподалік нашого присілку Небесі.

...Літнього ранку Марта Візницька із своїм сином-підлітком Антонієм йшли до Мукачева на базар. Мати тягнула на плечах гатикошарку із садовиною, а син у дерев'яному відрі бережно ніс курячі яйця, дбайливо перекладені соломою.

Навколо – тихо, тепло і по-селянськи щасливо. Та раптом на півдорозі, біля каменоломні графа Домбокі, на всі довколи миттєво спалахнуло, а далі так хряснуло, ніби над головою розлетілося на друзки небо. Бідна Марта, просячи у Діви Марії заступництва, перехрестилася, вся зібгалася і почимчикувала далі. Антоній і собі перелякано глипнув угору. І що вразило хлопця: на небі навіть не блукало жодної хмаринки – воно було чисте і блискуче, як сине дзеркало. Але блискавки весь час спалахували і розсипувались навкруги жмутками різнобарвних вогнів. Здавалося, хтось невидимим кременем тер об небесну гладінь, викреслюючи із неї велетенські іскри. Антоній, хоч як і не було лячно, так захопився спогляданням ніколи не баченого видовища, що і не помітив на обочині камінь, спіткнувся і відро із яйцями весело полетіло уже саме... Марта обернулася на крик сина і, побачивши на дорозі жовту калюжу із потовчених яєць, дуже розгнівалася і засерця випалила:

– Йой, маржино сліпа, ти дивишся під ноги?! Згинув бись у невидані світі!..

І в ту ж хвилину сліпучо-синій стовп вогню вдарив Антонію під ноги і хлопець миттєво зник – розчинився безслідно на очах. Бідна Марта кинула об землю ношею і рванула за сином. І тут закам'яніла: де щойно стояв Антоній – зяяла величезна яма. Вона була ідеально круглої форми, викладена всередині масивними кільцями із рожево-сріблястого мармуру. По-теперішньому, отвір у землі був схожий на велетенський телескоп, спрямований, щоправда, не в зоряні світи, а у земні глибини.

Марта у відчаї почала кликати на поміч. Підбігали люди. Готові би допомогти, проте почувши про трагедію і побачивши на узбіччі небачену ніколи яму, з якої клубився бузковий туман, осявали себе хрестами і щодуху мчали подалі...

З того дня Антонія Візницького більше ніхто не бачив. Про нього нагадувала тільки величезна вирва на узбіччі дороги із нашого присілку Небесі до Мукачева. Її, ту дивовижну яму, довго оминали, однак, як мовлять, у людини пам'ять, як у риби: якщо одразу не забуває, то далі зникає. Так сталося і в нас: вирву при дорозі спершу обгородили, а далі якісь веселі майстри поклали на неї колодязний зруб із дуба. Навіть довгошийого дерев'яного журавля посадили обіч із відром у дзьобі. І назвали таємничу вирву колодязем Антонія. А недарма кажуть: як річ назветься, так і поведеться. Тільки-но бездонну яму охрестили колодязем, як із його безкінечних глибин почала виростати вода, наповнюючи криницю ледь не по вінець. Нашим людям всякого довелося пережити-передивитися на своїм віку, проте такого дива ніхто не бачив: вода була не те що чиста, а блискуча, як розплавлене срібло, і виглядала живим створінням: дихала, посміхалася, тихо шепотіла щось на своїй водяній мові. Але тільки-но хтось пробував вчерити відро, як вода якось зіщулювалась й стрімголов тікала у незвідані глибини. А потім уже звідти, широко розплющеним оком, сторожко й допитливо стежила за тим, хто хотів її зловити. Очевидці стверджували: той погляд води жодна людина не могла на собі витримати...

За багатьма переказами, на перших порах Марта Візницька дуже побивалась за єдиним сином, а потім несподівано заспокоїлась і ходила собі навіть якоюсь щасливою і просвітленою. Усім привітно усміхалась, кланялась, а подеколи наодинці із кимось невидимим розмовляла. Коли хто цікавився, із ким Марта так сердечно говорить, жінка радо відповідала: «Із сином, із Антонієм!» І на підтвердження показувала невеличку сріблясту шкатулку... А рідній сестрі під великою таємницею

якось повідала: кілька разів вона зустрілася із сином. Ніби той возносився із колодязя і розповідав, як йому добре ведеться у «невиданих світах», куди його зопалу послала мати.

– Що вдієш, жінка з гори головою вниз побігла і глузд загубила, – говорили співчуваюче жалісливі люди.

Проте подальші події заставили усіх здригнутися і потім довго згадувати, на перший погляд, божевільні зізнання матері про розмови і зустрічі із сином.

Якогось дня у столітньому віці Марта Візницька упокоїлась. Коли родина виносила труну із небіжкою із хати і поклали на стіл, аби розпочати обряд прощання, біля воріт з'явився молодий чоловік: у довгому шкіряному плащі, широкополому капелюсі, високих чорно-блискучих чоботях і якоюсь химерною хустиною на шиї. І найдивніше: із-за вух незнайомця стирчали золотисті гудзики і весь час крутилися. Чоловік перед хвірткою зняв з голови капелюха, увійшов у двір, опустив голову у шанобливому поклоні. І тут усіх пройняло – в обійстя явився Антоній Візницький. За десятки літ він зовсім не змінився – тільки став вищим і у плечах змужнів. Дивно, але поява чоловіка із «невиданих світів» у жодного із присутніх не викликала ані страху, ані найменшого здивування. Складалося враження, що так мало і бути: син в останню мить із далекої подорожі вернувся, аби віддати прощальний поклін матері. Отож гурт розступився, даючи прибульцю дорогу...

Антоній, широко відкритими очима питально дивився на покійницю. Складалося враження: син чекає, що мати має йому щось дуже важливе сказати... І він з нетерпінням чекає її слів... Присутні навіть помітили: обличчя покійниці навіть порожівіло, а на чолі ледь-ледь помітно почали розправлятися зморшки. І тоді Антоній, склавши пальці, долонею правиці провів над матір'ю великий хрест. І сталося ще одне чудо: покійниця ніби напружилася, а відтак глибоко-полегшено зітхнула. І на обличчі застигла якась невимовна благодать.

В цю ж мить на грудях Антонія пролунав дивний свист. Він засунув руку у внутрішню кишеню плаща і вийняв невеличкий, схожий на чорну дощечку предмет. Далі розкрив його, наче книгу, і пальцем натиснув на якийсь гудзик. Чорна книга спалахнула голубим світлом і в тому сайві з'явилося якесь обличчя.

– Ти чого це зробив? – запитало обличчя.

– Вона дуже мучилась... все корила себе, і була впевнена: те, що сталося зі мною, її великий гріх... І не могла із тим тягарем покинути цей світ... Я мусів допомогти... – відповів Антоній...

– Хай буде по-твоєму! – пролунав голос із книги.

І зображення погасло.

Антоній сховав чорну дощечку у внутрішню кишеню плаща, потім ще раз сумни-ми очима оглянув обійстя, низько вклонився присутнім, дякуючи за людську шану до покійниці. Далі глянув угору, змахнув рукою і за мить над обійстям з'явилася рожева яйцеподібна куля, схожа на великодню крашанку. Вона безгучно опустилася біля воріт, розкрилася навпіл, Антоній легко заскочив у яйце і воно вмить зімкнулося. Відтак рожева крашанка на очах ошелешених людей так само нечутно знялася над обійстям Візницької, кількаріз обкопувала село, на якусь мить зависла над Ловачкою... А ще далі, шалено крутячись, ніби граючись, рожева куля пронеслася кілька разів над Мукачевом, від чого завжди богобоязні і неймовірно віруючі мукачівці ледь не оніміли і геть лишилися пам'яті – особливо лихварі, корчмарі, торгаші і всякі там гендлярі... Врешті-решт, як потім оповідали клячанівські пастухи, налітавши і вчинивши переполоху, рожева крашанка підлетіла до дивовижно-таємничого колодязя, на мить зависла над ним, а далі стрімко шубовснула у його глибини.

ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ ФІЛОСОФА...

Десь пополудні – і тільки у день Покрови Пресвятої Богородиці – з-під ловацького лісу чулося курликання, схоже на багатоголосу сусідську сварку... А далі у тепло-блакитній осінній юзі спершу ледь-ледь видимо, а відтак все виразніше – спливали журавлині вервечки. Вони тихо текли ручаями, неслися танцюючими ключами, зринали чорними візерунками на фоні синяви. І тоді небеса нагадували величезні селянські скатертини, вишиті майбутніми невістками для багатих весіль. І так тривало тижнів зо два... Пташині зграї вріднолад летіли над втомленими і наробленими за літо нашими Небесі, над зіщуленою і знервованою від постійного галасу горою Ловачкою. А першого дня листопада у небі починало творитися диво! Із самого розвидня зграї летіли уже не ключами, а пташиними хрестами... Вони, ті дивовижні пташині хрести, із-за хмар, неслися стрімко над горами й долинами, наче світ хрестили і благословляли землю і наших людей щасливо пережити студєну зиму і тяжкі сніги... І так само стрімко зникали у придунайських небосхилах. І до нас, на Небесі, приходила Велична Тиша із холоднувато-мармуровим обличчям, кам'яним мовчанням і вселенським спокоєм у допитливо-мудрих очах. І під поглядом тих загадкових осінніх очей весь наш видимий і незримий світ обережно припиншк.

На горищі, розкинувши навсїбіч руки, лежали горілиць, хитро усміхаючись золотими зубами, кукурудзяні кочани.

У коморі, притулившись одне до одного червоними щоками, грїлись у ящиках яблука-джонотани.

А під ними, у затишному підвалі, свайбувало-веселилось у вагітних бочках молоде вино.

Довкола хати, у роздягнутому до останнього листочка саду, немов відкормлені бики, лїниво дрїмали один навпроти другого, набурмосені стоги сїна.

У засїках, по різних закапелках спочивають ситї картоплї, відбірні овочї, хрумкї сушениці, різноманїтні й різнооки фасолї...

Радуйся серце, душєнько, співай – не життє, а рай!

Але старшим людям од цїєї, здавалося б, благодатї стає чомусь вельми сумно... Не те щоб аж до відчаю! А просто якийсь свїтлий туск у тобї звив гнїздечко і нїяк його не виселити ані з серця, ані з душї...

Що вдїеш?! Глибока осїнь! Як знає казати дїдо: «Все менше слів... все менше слів... все бїльше спогадів і снів...» І тодї відбувається велике переселення в історїї всїх часів і народів – дїдо Соломон вилїзає з-під свого кутка бїля печї, де проживає весну, лїто й осїнь, і переселяється, вїрніше вилїзає на пїч – на зимівлю. Обкладається книгами, припасує чистий зошит для поміток...

Потїм довго-довго дивиться у похмурє вїкно, на голї і безликї простори, що течуть від Ловачки аж до Дунаю, і промовляє пророчї слова: «Дожити б ще хоч разочок до зеленої травички, а там уже хоч і потятко не співай!!!»

Цї магїчно-дивовижнї слова завжди воскресали на вустах моїх старєньких родаків, щойно дотлївала осїнь і на шибках показували свої глумливї язики морози... Дїд, бувало, встане – а на дворї такї молодєнькї снїги уцїряються бїлими зубєнєтами... а вїн сумно усміхнється і тихо скаже: «Дожити би ще до зеленої травички» – тобто пережити би ще одну зиму, яка, як правило, приносила у селянскї хати старшим людям різноликї хвороби і нападї...

«Дожити би до зеленої...» – це як перенести-пережити всї бїди свїту і дїйти до райських ворїт. Як тобї тяжко не було у страдницькому життї, але коли ти під нею, Брамою Господнєю, людина сподївається: звїдки-звїдки, а от звїдси тебе уже просто так не виштовхають за шиворїт... На тебе там і чекає якась милїсть – хай і крихїтна...

Ось так і перебідовували зими дорогі родаки... Лежать, страждають болячками і все до вікна з обнадійливими очима...

І коли нарешті одного дня під колодазем чи грушею у дворі проклонуться, як дзьобики курчат, перші промінці зеленої травички, навкруги такий виск, писк і радість, якби із того світу повернулася сама «її веліченство» імператриця Марія-Терезія і кожному жebraкові особисто у двір привела найкращу цісарську корову. А у придане ще й золотий дзвоник на шию.

– Кумо, ци виділисьте, у нас під яблїнькою висолопила язичок перша травичка? – замість «Слава Йсу» вітається ранком із кумою Марікою Голошпінькою Фіскароршка.

– Но та й слава Богу: є надія, що пережиєме і сей рік, кумочко, – поштиво кланяється...

А далі із шовкової пряжі травички висувають свої крихтіні носики маргаритки. Над потоком сором'язливо тримаються за рученята мати-й-мачуха... А там одного ранку – глянть! – і кульбаба надуває золоті щоки... І тепер уже не просто травичка зелена розсіялась по нашій солодкій землі, а ціла різнокольорова симфонія квіття разом із бджолами, джмелями, різнофайтовою комашнею і різноголосою пташнею. І все воно бринить, дзвенить, пілікає, музикає на всі ще вчора засніжені і мертві довкілля.

А коли ще й озветься духмяним запахом перший квіт дикого терну на горі Ловачці, дід почуває потилицю і добродушно каже нашому сусідові панові Фийї: «Но та што, пане учителю, дочекалисьмо зеленої травички – тепер і пожити мало можна!»

І ніхто не задумується, що попереду весна, літо, осінь, коли так само, як і взимку, можна простягнути у небо підшви і чимчикувати сторожити райські сади... То все пусте! Головне, що перетерпіли, перебрели через велику зиму, і дожили до зеленої травички.

Дід Соломон, з якого всеньку зиму сипалася полова, давно вже зліз із печі, вмотився біля неї у своєму гнізді і сяє од щастя, як начищена сковорідка. До нього щодня приходять в гості натовпи думок, ідей передбачень і філософських роздумів, а поміж ними подеколи загляне і наш безсмертний сусід пан учитель Іштван Фийса.

– Як ся маєте, Мішку? – питають пан учитель.

– Дуже файно, пане вчителю, але дораз буде ще ліпше, – мовить обнадійливо дід, даючи зрозуміти, що пляшчина із горілкою на звичному місці – у попелі під пічкою.

– О, я такий щасливий... коли чую, що ви, дорогинький сусідо, щасливий... Я такий щасливий... што ладен воші пішки до Ужгорода гнати... а на дні Латориці раки ряхувати...

Дід тим часом хутко витягує із попелу пляшку, притьмом наливає у порцелянові чашечки і мовчки кланяються...

– Текла би з каменю і падала вмісто дощу, – відхукується пан Фийса...

Так само все притьмом ховається!.. І коли на порозі чується човгання бабиних ніг, обидвое сусідів уже сидять у філософських позах. Дід Соломон повчально киває на пана Фийсу пальцем і розповідає...

– ...Тягає Сізіф на гору той камінь... не камінь, а каменище... І не на таку гору, як наша, святила би ся, гора Ловачка, а у сто раз вищу... Рік... два... сто... тищу років... А камінь на самому вершку усе зірветься і донизу... А сегінина Сізіф в'яять тягне вверх... І так, кажу вам, сто... тищу років...

– Ой, Мішку, та я ту шторію ще у пеленках чув, каже пан Фийса, усміхнено дивлячись лагідно-покійно на бабу Фіскароршку, яка шойно відчинила двері...

– Ви, пане Фийсо, чули у пеленках, а я свою ще у яйцях, – тиркнув дід. – Так што слухайте; моя шторія намного май старша!

– Но тать красно прошу, – охоче згодився Фийса. – Кожна історія, як і жона, по-своєму красна і мудра. Правда, Марько, – мовив благочестиво сусіда, намагаю-

чись, певне, здобути ранкової прихильності Фіскарешки, яка не вельми ласкавим поглядом привітала сусіда.

– Но та носить, бідака Сізіф, на собі камінь і, водиться, не буде кінця тій галамийці... Раз лем єдного ранку увидів сердега на вершку гори Богонька. Той стояв замислений і, видати, думав: што робити дальше із нещасним ковдошом – відпустити, а чи най ще мало потягає, авби на другий раз не грішив... Увидів Всевишнього Сізіф, упав на коліна і як зақвилить:

– Ой, Божіньку милий, розуміву, што есим великий грішник!.. Айбо спадь на милість: дозволь мені піднятися на самий вершок гори і увидіти, што там за тою горою... внизу. Но, дорогі мої, самі розумієте, – Всевишній милостивий до каждой грішної жебруги... Ізняв із Сізіфа камінь, висадив собі на плечі і каже: «Но йди, цімборо, туди, наверх... І добре подивися, што там тебе чекає, коли нарешті винесеш свій камінь... І не лем тебе, а каждого, хто, плюючи на Заповіді Божі, по трупах рветься до вершини... Бідний Сізіф, як цап гірський, рвонувся із місця і поскакав по камінню уверх на гору. Став на самому вершку і глянув униз... долі глянув... і од страху аж сахнувся назад... А там... там унизу – чорна-пречорна безодня! І такою самотністю і відчаєм звідти повіяло, що Сізіф аж підскочив... рвонув із місця і бігом до Всевишнього.

– Віддай лем мені, Божіньку, мій камінь, – почав благати. – Ліпше я і далі носитиму його уверх-униз... не знаючи, що мене чекає, коли досягну вершини...

– Мушу признати, Мішку, што ваша притча май інтересна, як нас вчили, най будуть прощені, сігінята старі греки, – похитав замислено головою пан Фійса...

– Дякую красно, ваші судження, дорогой сусідо, будуть достойно оцінені, – Соломон кивнув у бік пічки, де у попелі чаїлася пляшка.

– А я ніц не зрозуміла із дідової байки, – невдоволено глянула у вічі вчителю Фіскарешка.

– То, Марько, Мішкова голова – як окіянська глибина, – повчально тикнув пальцем Фійса у бік Соломона – Мішко по-соломонівськи рече, іноказаннями: життя наше... наші каждоденні стремління, як тягання пустого каміння... Трудимося, мо-золимося, б'ємося, грішимо і все надіємося: прийде колись той день, коли уже досягнемо жаданого верха... коли нам буде усього доста... А коли станемо на той верх, то нам уже нічого і не треба буде...

– Ви, пане вчителю, як і мій дідо, теж у дитстві дурних грибів наїлися – так мудро говорите, што у мізках свербить...

– Ні, Марько, то не гриби дурні, а життя таке... – розвів безпорадно руками пан Фійса.

– А в мене своя мисля про життя, – мовила з ледь помітним розчаруванням Фіскарешка. – От взяти мое... Водиться, пройдено таке довге-предовге життя, а жити було ніколи, – зітхає баба і починає збирати до міста корзину.

Дід Соломон, почувши із вуст любої дружини неординарну філософську сен-тенцію, одразу заворушився у своєму гнізді біля печі. Зняв окуляри, відклав у бік книгу про свого кумира Сократа і, розправивши, наче півень крила, онімлі плечі, повчально мовив:

– Пізно, дорога Маріко, голову попелом посипати, коли нема на ній вже що че-сати... Жити нема коли, бо для людей жизнь – вічна боротьба: за місце під сонцем, за наймасніший шматок солонини, за величезні хорони, за найвищий начальниць-кий стілець... .. Боротьба зі страхом: багачі бояться, ави їх не обікрали і не вбили, а бідні живють у страху, ави від голоду і холоду не вмерти!..

Дід на хвильку умовк, пильнуючи за Фіскарешкою... Та вдавала, що заклопота-но вкладає у кошик яйця, але гострим вухом ловила же слово Соломона. Дід це одразу зауважив і, вдихнувши повітря, натхненно продовжував:

– ...От читаю у мудрій книжці... Жив колись великий полководець Олександр Македонський. Доста молодим хлопом був, а майже весь світ завоював: все золото і срібло на землі в його руках було... А от коли помирав, дав наказ: щоб на смертному одрі лежав із уверх розкритими долонями... мовляв, позирайте, добрі люди, всі багатства цього світу були моїми, а на тамтой світ іду із порожніми руками... нічого із собою на зустріч із Божиньком не беру...

– Ага, добре тому язик теліпає, кому мама в рот жратву насипає, – перебиває роздратовано сімейного філософа Фіскарошка. – Коли б я собою всю жизнь не була, то твоя сідниця давно би під пічку коріння пустила... Легше із тамтого світу мою мамку догукатися, як тебе до роботи докликатися...

– Маріко солодка, кожна челядина жие за своїми законами, щоби случайно не піти на той світ із чужими гріхами...

І тут дідо Соломон спрямовує вказівним пальцем на двері. Там, на пожовтілому од часу масивному аркуші паперу, висять виписані хімічним олівцем «Десять заповідей філософа-еволюціоніста».

1. Праця не для того перетворила мавпу в чоловіка, щоб він трудився, як кінь.
2. Людина народжується втомленою і живе, щоб відпочивати.
3. Як тільки візьмешся за одну роботу, обов'язково з'явиться інша..., тому ліпше не берися за жодну.
4. Відпочивай удень, щоб вночі можна було спокійно спати.
5. Безкінечно можна дивитися на три речі: як тече вода, горить вогонь і тяжко працює ближній.
6. Коли бачиш, як хтось відпочиває, обов'язково допоможи йому у цій благородній справі.
7. Пам'ятай: від тяжких трудів – усі невиліковні хвороби. Постарайся померти здоровим!
8. Коли вже дуже захочеш попрацювати – сядь і добре поміркуй: побачиш – дурне бажання благополучно пройде.
9. Постійне свято – це благо, а від нього ще ніхто не помирав.
10. Хто не працює, той завжди спокійно і ситно їсть».

Подібними сентенціями, афоризмами, приказками відомих людей, а також мудрим повчаннями власного посолу обклеєні всі двері, піч, шафа і навіть підвіконня... Вичитавши або народивши сам неординарну думку, дід, послинивши хімічного олівця, записує її на акуратно вирізану смужку паперу і ліпить на видному місці – аби не забути і завжди пам'ятати: світ не такий вже простакуватий, як його малюють партійні художники.

В дідовій галереї ліпилися одні до одних вислови із усіх сфер людського буття. Окремі запам'яталися мені на все життя.

«Мудрі думки ніколи не спішать, зате пусті мають дуже швидкі ноги».

«До Бога йдуть не галасливі юрби, а одинокі опечалені мандрівники».

«Навіть Господь не може змінити минуле, проте це із великим успіхом роблять історики».

«Молодиця без файної сідниці, як оркестр без бубна».

«Про Великодній піст дуже смачно говорить на ситий шлунок».

Гострі приповідки дідові часто посіває саме життя. Ось і нещодавно від столичних урядовців прийшла сердита бумага: очистити бібліотеки від шкідливої буржуазної макулатури. Наступного ж дня під порогом нашої сільської книгозбірні уже громадилися твори Гегеля, Канта, Платона, Конфуція... Повертаючись зі школи,

я вибрав кіпчу найтовстіших томів, перев'язав їх мотузкою і заледве притяг додому для діда. Соломон настільки був ошелешений моїм дарунком, що пообіцяв найближчими часами віддячити цілим карбованцем: звісно, якщо вдасться його непомітно свиснути від баби. Відтак кількадець дід, як у непробудному запові, забувся у ідеологічно-шкідливому читанні. Особливо довго мозолив голову над творами Конфуція. Після цього на дверях під «Десятьма заповідями...» з'явилася нова фраза Соломона, яка теж затирилася на все життя і мені: «Все, що страшно вредить владі, дуже полезно для простого чоловіка».

До яких тільки хитроців, благань, умовлянь і аж до погроз не вдавалася баба, аби віднадити діда обклеювати хату дурними «філігоріями» – так вона називала паперові стрічки із приказками – Соломон вперся, як бик у ворота. Мовляв, серед роїв мудрих думок він почуває себе так щасливо, як Адам у раю за тих прекрасних часів, доки Богонько не підсунув йому хабара в образі сердешної Сви.

Фіскарощка заспокоїлася лише тоді, коли до нас випадково завітав якийсь великий начальник з Ужгорода. Його неймовірно вразили дідові «філігорії»: він читав розклеєні по хаті і стелі паперові стрічки із афористичними висловами, дуже веселився, хвалив діда і навіть пообіцяв про цю дивовижну написати у газеті. Ну а те, що хвалять пани, то для нас, простих челядників, – святе і непорушне. Бачте, досить було одного панського слова, як Фіскарощчине стихійне лихо одразу зникло і стало ледь не щастям. А тепер скажіть, що пани не з окремої глини зліплені – більш благородної, родючішої, а головне – розумнішої. І свідченням цьому стала нова «філігорія» Соломона, яка з'явилася над пічкою після ужгородського пана: «У кожного придурка – своя розумна думка».

– Кожне людське життя, дорога моя Маріко, се є дивовижна казка, написана Великим Творцем, – продовжував Соломон далі ранкову політінформацію, замість того, аби допомогти дружині зібрати кошук. – А для того, щоби довге-предовге життя не пробігти за пару хвилин, кожен день треба зробити святом...

– Голодній кумі – усе голий кум на умі, – махнула безнадійно рукою Фіскарощка.

– Ти не думай, солодка чічко, що коли станеш перед Всевишнім, то він сповідатиме тебе лише за každоденні гріхи: кілька вкрала, як по селу брехала, як мене сквернословила і по голові не раз і не два влупила... – погладив себе жалісливо Соломон по лисій маківці і вів далі монолог. – Ти не думаєш, що Богонько найперше прорече: «Людино, од жінки народжена, я дарував тобі для життя множество дивовижних красот! І що ти виділа із них – і до серця взяла?! Своєю рукою я намалював через усі небеса животворящу райдугу! А ти, щоб порадуватись і восхититись нею, так тягалась за волосся із кумою Бенешкою, що зізвочки небесні по всьому селу розлітались... І все через курей, що грядки перешкребли... А чи пам'ятаєш, рабине моя: коло твоїх воріт, як багата наречена, божественно зацвіла юна черешня... Ти ж не впивалася її медовими пахощами і квітом не милувалася, а стежила з-помежи її гілля, чи не збокує твій муж Соломон по дорозі із корчми до Анці Пасулячки...

– Бо та бештія – послідня шльондра! – блиснула люто Фіскарощка.

– Може бути, що й шльондра. Зате Анця дуже красно співає, – стенив безвинно плечима Соломон і вів своєї далі. – А коли позавчора пішов дощик, ти не чула, як він жебонів ангельськими голосами, бо гарконіла на мене, що сіно не зібрав... Так што, Марько, не видіти і не радуватися každодневно красотам Господнім – такий же гріх, як і злодійство, а може і убійство... За це і покара небесна – жизнь довго-предовга, а жити ніколи...

– Мамко, мої мамко... Усім людям Богонько дав солодку долю, а мені гірку дулю, – тяжко зітхає Фіскарощка, кладучи на піч миску із печеною картоплею.

Я в цей час лушу під вікном квасоло, сиджу тихо і нуджуся, як муха у кислому молоці. У дискусію про «... найдовше найкоротше людське життя...» не встрявав.

Варто мені кинути кілька слівець, а поготів дати правду дідові або бабі, вони миттю, як вороняча зграя, згуртовуються і хутко налітають на мене: це ще добре, коли не дістану поза вуха, але всі мої гріхи – від народження і до хвилини теперішньої – будуть згадані, переполоскані і вивішені перед носом. Мовляв, не грій на чужому вогні свої паскудні руки. Але і без моїх коментарів дід, видно, збагнув: своїм філософським трактатом про праведне і грішне життя десь і образив Фіскарощку. А коли у Соломона з'являлося відчуття провини, на нього нападав страшний голод. Ось і тепер: схопив із печі величезну миску картоплі, яку баба приготувала на сніданок для всієї сім'ї, і почав безуравно молотити...

– Ти хоч не подався... подумай, що крім тебе ще хтось їсти хоче, – роздратовано мовила Фіскарощка.

– Йой, не сердися, Марько... Я їм тому так багато і швидко, бо все боюся: не приведи, Господи, почнеться, війна, а я лишуся голодним...

Із надвору чується свист, потім зазелотіли жіночі голоси. Це вже сходяться бабині подружки – цімборки. Перед тим, як йти до славного міста Мукачева, вони наперед домовляються зібратися вранці біля нашого обійстя. А звідси, з Небесі, уже гуртом, аби не самотньо і не так тяжко цубрити на плечах повні корзини, йдемо на базар. Звісно, до міста є коротші і навіть благополучніші путі. Проте більшість обирають значно довшу дорогу, яка йде повз наше обійстя, потім обходить гору Ловачку і веде повз Антоніїв колодязь... Саме тут найзагадковіше місце у всьому краї, де часто відбуваються таємничі і ніким досі непізнані явища. В надії зустрітися і побачити на власні очі незвичне видовище, отримати повний оберемок страху – або, як тепер кажуть, адреналіну – і чимчикують сільчани у місто через Небесі. Біля нашого обійстя, зазвичай, дочікуються один одного, як бедуїни перед переходом через пустелю, а коли набирається гурт, головним погоничем стає наша баба! І караван рушає!..

І в цьому бачиться мені вся філософська сутність життя наших людей. Бачте, до Мукачева можна дійти значно коротшим і впорядкованим шляхом. Але вони обрали довший, у глибоких вибоїнах, кам'яних спотикачах... А головне – попереду чекає щось страшне і таємниче... І не можеш собі пояснити, чому ота загадкова невідомість так нестерпно манить і тягне до себе... Річ у тім, що нашого чоловіка ніщо так не вбиває, як передбачуваність чи, вірніше, ясний і зрозумілий фінал. Якщо нашим людям легко і доступно поясниш: куди ми рухаємося, що нас чекає і які блага в результаті матимемо, то аби горілчані ріки із бутербродними берегами очікували попереду, одразу понижується градус зацікавленості, а далі взагалі знаходить страшна апатія до життя. А ось коли починаєш натякати загадками: ідемо туди – не знаємо куди, наполовину босі – наполовину взуті, будемо багаті всім – правда, невідомо чим... Ось тоді на наших людей надходить величезне осяяння. Їх охоплює неймовірна енергія, суспільний і особистий пульс кожного зокрема прискорюється до немислимих висот. Нами починає носити і теліпати з боку на бік так, що вже ані праведні, ані нечисті сили не можуть вгамувати й втримати на місці...

Із подібним настроєм відправляємося і ми до Мукачева далекими блудними околицями, проте із солодким острахом і надіями побачити біля Антонійового колодязя те жадане – невідомо що...

Чесно зізнатися, ця старенька дорога, що прошкує попід гору Новачку ще з часів Османської імперії, для мене дуже мила і рідна. Багато дивовижних відкриттів, здивувань і зачарувань зустрічають щоразу мене, коли йдемо по ній до міста чи в далекі і близькі села в гості до родичів. А скільки історій почуто від подорожніх під час мандрівок... Ось і тепер... Бабині куми Гітлерка, Фугаска, свахи Клара Цеткіна, Ейзенхауерка... Звісно, це їхні прізвиська, бо у нашому селі, так уже повелось, дуже рідко хто носить своє власне ім'я і прізвище... Ну і звісно – на чолі гурту найяскра-

віша зірка – моя баба Фіскарешка. Жінки час од часу, поправляючи на плечах корзини, заводяться язиками, як молотарки.

На мене, підлітка, звісна річ, ніхто уваги не звертає... І це чудово! Бо жіночі бесіди настільки цікаві і колоритні, що й через багато десятиліть пам'ятаю їх до найменших подробиць. От чудасія! Що робилося і говорилося вчора – геть забув, а смачні оповідки із дороги дитинства настільки тямлю, що матиму великий гріх, коли їх не викладу на папері.

...В ті часи – а був це період інформаційного голоду і страшної ідеологічної цензури – модно було інтерпретувати і розжовувати тільки ту інформацію і бесіди, які подавала «столична талья» – так йменували радіорепродуктори. У 50-60-х роках минулого століття «галья» поселилася чи не в кожній хаті. І тепер майже кожна зустріч родичів і знайомих починалася словами: «Ци чули сьте, што нині казала «галья»?..

Першою включається кума Гітлерка:

– Ци чули сьте, дорогі жінчовки, што «галья» нині рано говорила?

– Не чули!!! Кажі!!! – всі хором.

– Ото казала, што у Гамеріці почалося дуже серйознее дослідження чоловіків. Ніби мужчини своїми мозгами дуже сильно різняться од жінок і становлять великий інтерес для науки...

– Я ту Гамерику уже давно і сама відкрила! – перебиває Гітлерку Фіскарешка.

– Ви про яку Гамерику? – блимає підбитим оком Кутузовка.

– Тать про те, што чоловіки – великий інтерес для науки, особливо психічеської. Найкращий приклад – мій Мішко, – каже баба. – Перед тим, як сватався до мене, пішов до пана превелебного і питає: «Панотче, що мені ліпше робити – женитися чи ослицю купити?»

«Сину мій, – каже превелебний, як ти можеш жєнщину зрівняти із ослом?! Вона, по-перше, і коштує намого більше, як ослиця, а по-друге – жєна має, як і нормальна чєлядина, безсмертну душу!»

«Оце мене і тривожить, што жєна має безсмертну душу, – каже Мішко. – Скільки чорта не товчи, а він усе гарчить!»

Коли мені це все розказали, я упала перед мамкою і ридаю: «Мамко моя родна, я не хочу за Міша, бо ви чули, який він дурний?..». Но а мої мамка були мудрі і порадили: «Дорога Марько, та се не чоловік, а дарунок небес. Ти лем подивися, скільки кожній жєні треба витратити нервів і здоров'я, аби із нормального чоловіка зробити придурка! А ти, дочко, маєш уже готового дурня!»

– Но ви, свахо, телепоните, якби вам на язичі написано, – пробувала ківкнути Ейзенхауерка.

– Цить, ще пироги не спечені, – огризнулася Фіскарешка. – Найінтересное, поперед... Приходимо після вінчання до Мішкової хати, а він гримає у двері і кричить батькові:

– Няньку, якщо ти ще не посивів – я вам відьму до хижі привів!

– Та хай би була, синку, й сатана, аби лем не жєна! - кричить старий.

– На жаль, дорогой, сєсє і є жєна, правда, мамка її сатана.

Це я, закусивши зуби, ще стерпіла. Айбо коли зайшли до хати, старий пєнь почав, як той сліпий поет бубоніти:

– Піштику, вже ліпшого не було! Дивись:

*Як тичка висока,
Як сова косоока,
Надута, як жаба,
Ще й криволаба.
На голові – онуча
Рот, як папуча.*

*З виду благородна,
Як свиня голодна...»*

І тут уже дико воспротивилась, як казав панотець, моя безсмертна душа. Самі знаєте: я ще змолоду була легка на голову, але твердо тяжка на руку. Як вліпила старого межі очі – два дні потім вся родина збирала його зуби попід піччю і столом. Правда, потім вияснилося, што я маленько помилилася: старий зовсім не хотів мене оскорбити! То за народним звичаєм прийнято так у Мішковій родині невісток зустрічати, аби їх не зурочити...

Після такого гарячого знайомства отець Мішка на всю оставшую жизнь заїкався, а коли мене зустрічав, верещав, як причмелений вепр, і постійно хрестився. Чому це він робив, я й дотепер не можу зрозуміти... Так што, дорогі жінчовки, ці мужчини насправду таїнственні существа не лиш для психіатрів, як каже радіо, але й для нас – порядних жіночок.

– Ви, кумо, як бочка без обручів: коли із вас посипле, ані один мудрець не зупинить, – сміється Гітлерка.

– Але я чула, што та же «столична таля» і про жінок дещо таке, не дуже мягкое, говорила, – встряває у бесіду сваха Цеткіна.

– Дуже інтересно! Не ганьбися!.. Кажі... кажі, – понукують всі одразу.

– Одна пані у «галі» казала, што наука розполагає фактами, ніби наша приказка «Любов сліпа...» має наукове пояснення.

– Яке?!

– Провели теж різні дослідження на жінках і довели: у тих панійок, яких дуже тягне до чоловіків, зір намного слабший, як у нормальних жінок. Діло в тому, што частее заняті онаким... любов'ю, давить на очі, губить їх і жона сліпне...

– Но вас, свахо, мати точно навстоячки родила і ви бехнулися головою на землю, – саркастично сказала Фіскарощка.

– Я лем говорю, што чула із «галі», – виправдовується Цеткіна.

– Та хай би там і сам цар Давид говорив, у таке лем чокнутий на голову повірять! – відрубє долонею Фіскарощка. – Коли б, перебачте на слові, курвацтво губило очі, то, даю ніс навідріз, велика більшість нашого славного жіноцтва вообщє сліпі ходили б. А деяким жрицям любви, які є, може, і серед нас...

Тут баба скривила око на Ейзенхауерку, яка замолоду славилась великою лове-ласкою, і з притиском повторила:

– ...Так от деяким жрицям любви треба би було по двічі на день робити срочні хірургічні операції на очах... а окремі, што ближче до нас – так вообщє би ходили не в окулярах, а з телескопами на очах...

– Ви кого маєте на умі? – питає насторожившись кривоока Кутузовка.

– Тать, знаєте, кумо, ачеї не вас: ми із своїми пульками ще білці в око стрілимо, – заспокоює баба. – Це від того, што просто нерви не можуть витримати, яку дурницю лопонять ті вчені пани... Можна подумати, што жінські очі ростуть з-під сидниці...

– Ви, свахо, не дуже кривтеся і не фучіть, – каже Ейзенхауерка. – Бо щось подібне, як «столична таля», розказував і мій Ферко, коли вернувся із заробітків із Бразилії...

– Ну-у-у ця вже затягла губу, як коза писок на лободу, – сплюнула Фіскарощка.

– Не слухайте, свахо, Майрю... не слухайте, говоріть...

– Мій, Ферко, розказував, што у бразілійських хащах живе таке плем'я, де дуже хранять мораль. Приміром, якшто дівка вийшла заміж і виясниться у першу брач-ну ніч, што она уже не дівка, їй відрізають ніс і вуха!

Всі на мить зупинилися і зойкнули, прикривши долонею хто ніс, а хто вуха. А баба Фіскарощка глянула у небо, перехрестилася і прорекла: «Слава тобі, Господи!»

– Ви што, Майрю, так перелякалися?! – спитала Ейзенхауерка.

– Ні! Це я від щастя, што не вродилася серед тих бразілійських дикунів! Ви уявляєте, яке би горе для мене тепер було дивитися на вас, моїх кумів і свашок – безносих, безвухих. А деяким благочестивим, што проштрафилися до першої брачної ночі, треба би не лем ніс і вуха різати, а й по волосинці. За один штраф – один волосок... От і ходили би ви тепер, дорогі цімборашки, не лем без носів, без вух, а ще й геть лисі. Отого страшилища я би точно не пережила!

– Айбо, ви кумо, маєте дуже немитий рот! Можна подумати, што вас ніколи неправедними путями не носило і ви не согрішили? – в'їдливо запитала Кларія Цеткіна.

– А што, я родилася із крилами за плечима, – відповіла розважливо баба. – Конешно, блудила і грішила.

– Но та продайте свій найтяжчий гріх – легше буде душі вознестися на небесі, – знову приперчила Кларія Цеткіна.

– Но раз так, слухайте, – запнула тугіше хустину Фіскарощка. – Десь по п'ятдесятих роках почав мій Мішко слабнути у постелі. Лем лягаємо, я заводжуся, як пилорама, а він одразу у сон і хропить, аж дах підкидує... Прийшла я до куми Фугаски і слово за слово... А та сплеснула руками і призналася, што і її Піштови до жіночих потреб, як псові до кукурудзи. Ганьба-ганьбою, але порішили іти до ворожки у Копинівці. Розказували, там живе баба, що і в мертвого підійме. Заплатили старій босоркані файні гроші і та дала рецепт, як зробити, аби мужчина до кінця своїх днів ганявся за жінками, як кіт за горобцями...

Для цього треба взяти три пляшки сливової самогонки, прив'язати її до дубової палиці і поставити у кут біля печі. А потому три тижні вставати опівночі і над тими пляшками повторювати заклинання:

*О, велика сила,
Дай, аби в діда жила ожила!
Хай буде його прут знова
Як ця палиця дубова!*

Но, а після трьох тижнів ворожки зняти із дубового кола три пляшки самогонки, в котрі перейде дубова сила, і щовечора давати чоловікові по двісті грам. А головне – на закуску чорні печені кури, ячню із солониною, відварну буженину із трьохмісячного поросяти, і обов'язково червону ікру. І за словами копинівської ворожки, після цих процедур даже до сторічного діда прийде така хіть, що за жінками навіть на милицях буде бігати набагато скоріше, як молодий спортсмен на змаганнях.

Вислухали ми цю лекцію старої відьми і почали із кумою Фугаскою діяти. Кума в себе дома, а я – у себе. І, може би, з того штось і вийшло! Айбо уже в першу ніч ворожки замість дідової женила штось mocno встало у моїх мозгах. Знаєте, добрі жінчовки, як не заставляю себе повторювати заклинання, а в голові розкручується ціла бухгалтерія: три літрові пляшки горілки, чорні печені кури, ячня із солониною, буженина, ікра черлена – марішка зелена! І тут чувую, што од своєї бухгалтерії у мене самої голова дубовим колом стає! І від цих нервів так мені самій закортіло дербалізнути, што і не спам'яталася як вхопила одну пляшку і висмоктала, далі – другу!.. Потім взялась за печені чорні кури, ячню, буженину, ікру... Файно набила кендох добрятиною і від цього дістала такое удовольствие, якое за всю жизнь ані раз не отримувала в постелі од дідової любви! Осе і був найбільший мій гріх. Вмісто того, аби спасати дідове женило, я спасла свій желудок...

– Ну, а дідо як?! – закричали всі.

– Біс мені до діда, – махнула байдуже Фіскарощка. Нехай собі, килош, із своїм прутом на річці рибу ловить.

– Но, а Фугаска... у неї полупилося?!

– Признаюся чесно, – продовжила Фіскарощка, – я за Фугасами постійно сікла оком: як там у них із експериментами. Але позираю, чим далі, кума Фугаска ходить, як туберкульозна ворона – лем ківкає, а кум гладшає, як гарбуз на перегної, і червоніє на лиця, як болгарська парадичка. Тут мене вже саму фрас узяв, не витерпіла і питаю Пішту Фугасчиного: «Но, як там у вас, куме, нащот замороженої самогонки, чорних курей, молоді буженини і всякого – онакого. Чи помагає це все вам любити куму?»

Пішта протягся важно, як кіт на печі, і каже: «Де би не помотало! Я свою стару шараглю кожну ніч так люблю... так люблю... аж іскри летять!» А я сердечно порадила: «Ви, лотроші, хоч там соблюдайте техніку пожеарної безпеки, бо, до мари, згорите у пламені любови вмісті із постелею і хатою!» Але я, Маріка – невірна, зустрівши куму, витягли із неї всю правду. «Кумо, – питаю жалібно, – щось ви ходите вічно зажурені, як склерозна курка. Скоро із вас кістки почнуть сипатися, як штуркатурка з колгозної контори...» «А-а-а, кумочко, дайте покій, – протягла тоненько, як церковна мишка, Фугаска. – Як мені веселитися, коли тижнями живу лише на сухому хлібцеві і прісній водиці, бо всі гроші йдуть на курвацькі забави – старому на самогонку, чорні печені кури, буженину, червену ікру і всяку іншу баламуту! Хіба не видите, що його рознесло, як пацюка у колгозному зерноскладі!» А я далі: «Кумо, но айбо зате у вашого Пішти піднялося... і пішло... пішло на ліпше...»

«Так.... Так.... Пішло... пішло, – каже кума, – якшто дотепер Пішта спав і лем сопів, то після того, як почали його сливовицею поїти, печеними курми і іншою добратиною кормити, спить ще глухіше, а харчить, нівроку, як дикий ведр у хащі...»

А мені не терпиться: «Но... а те саме... ну што має стояти, як дубовий кіл... чи діє уночі?»

«Чи діє? – випулила очі дорога кума. – Думаю, што коли б дубовим колом вліпила пару разів Піштика по хребту, то набагато більше би подійствовало – може, і проснув би ся чорт криволабий і перестав харчати!»

В цей час із Мукачівського монастиря озвалися дзвони. Їх ранкові голоси – по-дитячому чисті, натхненні – піднімаються із долини вгору неспішно, святково, розливаючи навкруги врочистість і побожність. Жінки вмить зупиняються, пристрасно обдають себе хрестами і б'ють долонями по губах. Голоси дзвонів вони сприймають як пересторогу небес: життя, звичайно, не без жартів, але досить уже сороміцьких розмов про діла не вельми християнські.

– Прости нам, Господи, нерозумним дітям своїм! склавши долоні догори, просить баба Фіскарощка від імені усіх своїх супутниць.

А жінки, винувато опутивши голови, далі уже мовчки тягнуть на собі тяжкі корзини.

У мойї пам'яті наші жінки так і залишаються навечно із тими гатикошарками – величезними плетеними корзинами, які спеціальними вервечками кріпилися на спинах для перенесення непомірних тягарів. Гатикошарки, як присуджені долею горби, вони, бачилося, ніколи із себе і не знімали. Із тими тяжкими корзинами наші матері, здавалося, родилися, виростили, йшли до вінця, самі дітей народжували... і аж поки не переступали земну межу. І тепер, думаю із печаллю, вони так само терпеливо, із достоїнством прямують із тими тяжкими гатикошарками дорогами вічності, огорнутими туманами таїнств... А може, Всевишній змилювався і зняв у тамсвіті із їх плечей тяжкі ноші, бо вони цього заслужили.

Проминувши гору Ловачку, виходимо на лагідний пагорбець. І вкотре мені диво – дивовижне являється. У ніжних долонях усміхненої долини, наче Книга Священного Писання в пристрасних руках ревного вірянина, розгорнулося місто Мукачево. Завжди, коли з верхів дивлюся на нього, мені бачиться, що цей град не руками людськими зведений, а творений на небесах, а потім знесений ангелами і розстелений на цих благородних рівнинах ще задовго до тих часів, як життя на Землі явилось.

Він, град цей незбагнений, і тепер у ніжно-голубому мареві. Таке враження, що місто вночі насправду було сховане за велетенським зоряним покривалом, а тепер відкрились небесні завіси і Мукачево у всій красі явилось очам людським. Ріка Латориця, що розполовинює місто на рівні дольки, схожа на щасливу блакитну по-смішку, яку дарує Мукачево кожному, хто входить у його володіння. Куполи церков, подібні на розквітлі велетенські кульбаби, червоно-вогнянисті вежі і шпилі будівель, наче підняті голови задиристих півнів, ледь помітні течії древніх вуличок, вервечки замислених дерев вздовж них, розпашлі зелено парки і веселково-грайливі сквери у повені багатоквіття... Все це зливається у дивовижну гармонію краси, сказати б навіть – величальну симфонію, створену й написану людиною, але тільки і тільки з поміччю і благословення Господа...

За спиною почувлися кроки, глибоке зітхання – підійшла із ношею баба Фіскарощка. Вона добре відає, із яким благоговінням я завжди споглядаю із цього пагорба панорама Мукачева і ніяк не можу напитися цього щастя. Ніжно кладе мені руку на плече і ласкаво говорить:

– Любуйся і тішся, дитино. Бо коли станеш перед Всевишнім, він тебе посовістить не тільки за те, як ти виправляв у щоденнику погані оцінки на відмінні, як шептав на вухо дідові, з ким я побрехеньки вела; з ким гостилася і що пила; куди паленьку від нього ховала і всякое – шліякоє... Богонько найперше запитає нас, чи достойно ми цінили ті красоти земні і небесні, що нам дарував для життя. І чи стали ми від них добріші і милосердніші...

Баба говорить із таким натхненням, наче це не від Соломона почула вранці, а сама уже давно – давно зробила для себе одкровенням. І все життя тепер проповідує що істину усім рідним, ближнім і твердим грішникам, які ніяк не хочуть покаятися...

Тут підійшли й інші жінки, віддихалися і ми почали спускатися до Антонійового колодязя... Він причаївся під велетенським дубом, про вік якого теж ніхто не відає. Одні говорять, що дерево само з'явилося в один день із студнею, інші твердять – саджанець посадив Рафаїл Візантійський – великий провидець, проповідник і далекий предтеча Нострадамуса.

Дуб був настільки широкоплечий, що у спекотний полудень затуляв собою від сонця пів гектара... А коли хотіли обміряти діаметр, знадобилося п'ятеро молодих хлопів. І ті заледве обнімали деревисько. У перші повоєнні роки, коли все колективізувалося, влада записала в колгосп і древнього дуба. А далі прийшла команда – зрубати і на дошки для свинарника розпилати. Проте, коли перший із дроворубів тільки-но заніс сокиру, ізсередини дерева пролунав громовий і величний голос:

– Не смій! Голови вам повідрубую, як скаженим півням!

Половина чоловіків посивіли одразу, в інших відняло мову, а двоє зійшли з глузду...

Відтоді дуб стояв сам собі газдою, ніхто на нього більше заздрим оком не косив і руки із сокирою не піднімав.

До колодязя вже зовсім близько... Але тут Фіскарощка раптом зупинилася, підняла голову і застигла із розкритим ротом.

– Це він!., це він!., він мені якраз на нині снівся! прошепотіла перестрашено баба, показуючи жінкам у бік Антонійового колодязя.

Біля оброслого довгим і пишним мохом кадуба, у густому затінку дуба, сиділа згорблена постать...

– Ізиді сило нечиста під камінь і воду, у огні великім не знайди броду! – кинула хрестом Фіскарощка у бік колодязя і щодуху рвонула у протилежний бік...

За нею, голосячи од страху, помчали у бік Мукачева жінки.

А в цей час у нас, на присілку Небесі, починали розігруватися не менш вражаючі події...

Матей РУМАНОВСЬКИЙ

Матей Румановський (1994) - словацький письменник, прозаїк. Пише романи, оповідання та публіцистичні статті. Дебютував романом «Історія безкінечних кінців» (2022), за який у 2023 році отримав Премію Івана Краска за найкращий дебют. В сучасному завершує дальший роман «Пластинка Шопена». Він член мистецького угруповання «Cult Creative».

Історія безкінечних кінців

(Уривок)

5.

Вода дотекла, набридливий спів стихнув і Борис, червоний від гарячої води, спокійно вийшов з ванни. Тепер, так, аж тепер, друзі, для нього офіційно розпочався новий день. Це означає приблизно стільки, що інтимні частини тіла приховує під рушником і аж до обіду буде бігати по кімнаті напівголий, думати і шукати, що би зробити. Коротко кажучи: пробайдикує цілий день.

Єдиний його обов'язок – встигнути пробу з оркестром о 15.00 годині, після того зайти у корчму і з викривленою усмішкою завершити день. За попередніми письмовими записами ви можете догадатися, що там робитиме. Вам, мабуть, здається, що Борис за увесь день нічого не робить, нічого не встигає і тільки так безцільно блукає. Забуваєте одне: при його життєвому темпі час минає набагато швидше, ніж вам. Він ледве встиг собі усвідомити появу нового дня, годинник вже показував одинадцятю. Визнайте, що можна робити з таким днем? Тільки його прожити і забути. Без сумніву, Борис сьогодні свій брудний костюм і смердючу сорочку не встиг випрати. Знову був змушений надіятись на дешевий дезодорант в комбінації з милом – універсальним очисником та водночас дезінфекцією. Я не буду перед вами приховувати, що після появи цієї техніки носив ту саму сорочку і цілий тиждень. Що торкається костюма і краватки, ці ніколи не міняв – інших у його гардеробі не було. Регулярно міняв лише труси і кожен третій день шкарпетки. На це дбав, беручи в увагу, випадкові знайомства. І хоча, правда, якщо нарешті дійшло до взаємного стосунку (слід розуміти: злягання), тож терлися лише голі тіла, і було все одно, чи Борис носив свої труси день або тиждень. Зрештою, корчмою смерділи всі однаково, і хоча хтось брав душ прямо з духами, незабаром опинився на тому самому рівні з тим, хто взагалі не приймав душ.

Саме тому Борис так любив свою корчму. Корчма «Лучка». Ніяке штучне прикидання, ніякі ілюзії, якими б наповнював уяву інших, а не свої власні. Але вже досить про корчму, адже незабаром там буде сидіти з другом Діонісом. Тепер Борис ще постійно був у ванній і рушником, який пізніше обмотає навколо боків, витирав свою вогуку задницю. Рушник тримав обома руками за протилежні кінці, переміжно тягнув його то вгору, то вниз і тер ним шкіру, ніби їх лощив. Залишок тіла зістав майже зовсім мокрий. Кожного разу витирався отак наполовину, ніби у

нього бракувало часу. Гуляючи по квартирі, вода з нього стікала на підлогу, мов з качки, яка саме вийшла з озерця на берег.

Борис обмотав рушник навколо пояса, вода під ним повільно створювала маленьку калюжу. Тоді ще раз глянув у дзеркало, але раптом погляд прудко відвернув, ніби сам собі не міг подивитись у вічі. Повернувся до стіни і побачив *місце*, про яке сьогодні й не подумав. Не те, що про нього забув, адже було складовою його життя. Зранку був зайнятий стількома справами, що думати про щось інше було неможливим. В ілюзорній піраміді потреб це *місце* знаходилося десь на верху, та Борис із своїми ранковими проблемами його і не помітив.

Але ж якими проблемами? По суті, ніяких не було. Був вмитий і виспіваний, можна було сказати, що навіть спокійний, що закономірно повернуло у його життя приємніші хвилини. І справді – перед тим, як встиг знову відвернутися, спогади, пов'язані з незвичним шматком стіни, його заморозили. Бракувала на ній одна з керамічних плиток, якими була обкладена уся ванна. Замість неї спонукався погляд на одну з обдертих цеглин, які мали бути назавжди приховані від погляду мешканців цього будинку. Чим було таким винятковим місце без плитки, що при погляді на нього Бориса охоплювала приємна ностальгія? Скоріш, ніж про саме місце, йшлося про спосіб, як ним Борис користався. У цеглини було вирито кілька десятків прямовисних ліній, які неправильно, на вигляд необґрунтовано, відділяли більші щілини.

Лінії тут вривав Борис; хоча б таким способом занотував своє життя. Вривав їх саме тим ножиком, яким ще недавно виривав з рани жала бджіл.

Однак сьогодні ніякого знаку не додав, це означало приблизно стільки, що його розкіш була завжди вранці залежна тільки від живих спогадів, буйну уяву, яку разом із шматками туалетного паперу та недокурком сигарети кине у туалет. Так, вертикальні знаки необов'язкові зв'язки Бориса, які виникали у корчмі за столом та які були доведені до успішного завершення, прослизнувши у жіноче тіло на просторих матрацах його ліжка.

Зачаровуюче було, що, крім першого знаку, Борис згадував на всі інші тільки як на знаки з конкретною цифрою. Знак номер тринадцять (Ця повна блондинка з немалими грудьми і веснянкуватими щоками, передні зуби їй заходили один поза другий, але на вроді це їй скоріш додавало, ніж відбирало, вона носила окуляри, які під час злягання упали зі столика біля ліжка, вранці гола зварила Борисові чай, а він їй за це облизав сосок, погладив повні стегна і послав її додому), знак номер двадцять два (Висока художниця, у якої всі ці дієти вплинули на мізки. Тому Борис ставився до неї дуже стримано і, правду кажучи, не дуже пам'ятав, як у нього опинилася, пригадував тільки її плоску грудь, яка його неприємно здивувала подібністю з його, задниця у неї була зовсім міцною, напевно, займалася спортом. Вранці Борис проснувся один із запискою: «Потелефонуй мені...»), під цим було наведено номер телефону. Борис не потелефонував, папірець розірвав і з ранковим випорожненням спустив його з водою у туалеті)... Кожен знак означав одну знайомість, однак жодній (крім тої першої!) ніколи не запитував, як її звати Запам'ятав собі обличчя, пам'ятав задницю, груди, волосся, але знав її ім'я. Найбільше гордився знаком з номером тридцять чотири (усміхнена рудоволоса повними губами та виразними синіми очима), які Бориса доглядають під час знайомств з дівчатами, подібними знаку номер двадцять два, щічні м'язи і підборіддя у неї були натреновані від частого сміху, тому й не можна було вгадати її вік. Вона була старша за Бориса, і тим стала його єдиною старшою вгадаю. Останок її тіла майже не пам'ятав; над знаком підіймалось тільки обличчя дами, мов джин, та коли Борису треба було, насадив її на голову деякій

із своїх дальших знайомств і ззаду причепив гумкою, мов на карнавалі) – це вона йому сьогодні дозичила заспокоєння на відстань. І після двох років виглядає (і хоча завжди з іншим тілом, сьогодні з тілом знаку номер тринадцять) постійно однаково добре і постійно так живо, ніби з ним тут насправді була.

Чому це робив? Чому жодну з цих дівчат не запитав на їхнє ім'я, та лише їх використовував для власної втіхи? Вони ж прецінь були людськими істотами, які варті любові та визнання, не лише поверхнього злягання і вдарити дверима за спиною коротко після того, як проснувся. Однак Борис вірив, що допоки щось конкретне не назве ім'ям, не може його зробити нещасливим. Тому кожна Борисова жінка, яка зайшла у його поле зору, автоматично перестала існувати. Не було ім'я і нічого конкретного, що би його єднало з життям. Назавжди залишилося тільки знаком на стіні, презентуючи одноразовий зв'язок без обов'язку.

«Але ж і знак буває конкретним», – будете закидати. Так, але на заміну від імен, які вириті глибоко у голові, Борис має над знаками абсолютну владу. Може їх будь-коли викреслити, затерти або переліпити, випадково їхні фіктивні подоби використати у стані нестатку для свого особистого задоволення. Однак ніколи не зв'яжуться з ніякою конкретною емоцією. Любовне життя Бориса було увічнене у малому просторі обдертої цегли, який досить було перекрити одною плиткою і у ту ж хвилину би зникло.

Властиво, не зовсім ціле. Прецінь перший знак знав, як його звати... Але не захотів аж так дуже. Його перша любов. І остання. Ця йому зрадила, підвела, вирвала його серце! Розчарувався у неї... Що можна було робити – струснув із себе усе, як сьогодні вранці в парку, і далі крокував життям. Не буде кохати, бо той, хто кохає, втрачає, і його свобода та щастя стають залежними від когось, на кого сам не може вплинути і у момент, коли йому віддається, зіб'є його до колін. Після цього першого знаку – ім'я якого Борис знав, але вголос не висловлював – жінки були для нього вже лише знаряддям фізичного задоволення і наповнення вільних вечорів. Бориса ця неприємна подія зі знаком номер один навіки вдягало в одяг мізогіна, про що, мабуть, і сам не знав. Або знав, та вже з нього не міг і не хотів виступити (став його новим «я», новим вільним «я»).

І що, якби я на завершення розділу написав, що його у цей костюм не вдягнув знак номер один, але його власне думання, зіпсоване емотивним завершенням? Що з цього була справжня, єдина правда, і що лише правдивість, прихована за короткочасний випадок>

6.

Але ви, напевно, знаєте, Борис сьогодні крім гною з очей та наливного хліба нічого не їв. Він вирішив, що винятково з'єднає сніданок з обідом і тим збагатить словацьку лексикологію новим словечком «снібід»...

Чого ж стільки теорії? Адже Бориса семантика анітрішечки не цікавила. Єдине, про що зумів у цю хвилину думати, був шлунок, який скиглив і в який мало попасти щось смачне і здорове (мінімально в порівнянні з гноем в очах і пивом). І так ішов собі із скрипкою у футлярі в одній руці, а з піджаком у другій, не дивлячись за себе. Йшов вперед і з кожним кроком наближався до свого улюбленого ресторану «Жасмин». У тутешнього шеф-кухаря вже, напевно, на кухні розпечена сковорідка, в яку незабаром покладе інгредієнти Борисового обіду.

Стеблини кульбаби на меду. Отак звучить назва сьогоднішнього меню, яке (можливо, здивує, можливо, ні) із стеблин кульбаби та медового соусу. Борис зовсім не розумів вибору цих приправ, але «Жасмин» відвідував вже роками, зі стравою був тут завжди задоволений, тому й після сьогоднішнього експери-

менту шеф-кухар не втратив його довір'я. На знак подяки усміхнений чоловік з оперізуваним кухонним фартухом відкрив йому таємницю підготовки цієї чудової страви.

У писання книг і варіння є одне спільне: не залежить на тому, про що, але як. Отже, шеф-кухар підготував стеблини кульбаби на меду? Ніби під час смажіння взагалі не користується олією, йому вистачають соки, які рослина у собі приховує... Сковорідку розпалював на найніжнішому полум'ї, щоб не була занадто гарячою і поступово на неї клав порізані стебла. Почекав сорок дві секунди, потім стеблини перевертав і полив трьома ложками меду, поки стеблини не просохли і не почали димити на весь ресторан. Потім так само зробив з дальшими підготованими стеблинами три-чотири рази, що відповідало одній порції для голодного чоловіка без сніданку. Їжу покупцеві подавав на зігрітій тарілці з цвітом кульбаби на верху. Покупця попередив, що цвіт не їдять, а якщо відчув, що можна, то пожартував на тему поїдання рослин. Рекомендувалось пити до страви солону воду.

«Може бути», – вигукнув різко Борис і з голодним поглядом заглянув у кухню. Шеф-кухар вклонився і пішов куди треба. За хвилину звідси вже озвалось дуже тонке сичання як із свіжо проколотої камери велосипеда, після чого у регулярно повів рестораном клуб сірого диму (про це був покупець заздалегідь поінформований). Поки встиг Борис присісти на своє місце, шеф-кухар вибіг з кухні з металевою тачею на долоні. На тачі ніс тарілку із зігрітою їжею і склянку (солоні) води. Обід поклав на край круглого стола і закрутив верхньою дошкою, просунувши обід перед голодного Бориса.

О, так, щось я про цей ресторан забув згадати. Дивні круглі столи з обертовою дошкою... Вони виглядали, мов стільці до роялю, правда, збільшені, та у них не був наріз, але механізм, подібний колесу до воза. Завдяки ньому дошка могла спокійно крутитися аж до безкінечності. Цікавий винахід. Але у Бориса цей стіл викликав особливе почуття недовговічності. Те, що в один момент вважав своїм місцем, невеличким обертотом могло будь-коли зникнути і належати будь-кому іншому.

Цей стіл був ніби життя – ніхто тут не мав постійне місце. Крутився довкола і залежало від кожного, що з нього візьме, або де на хвилину зупиниться. Але у момент, коли знайде своє місце, належатиме йому. Стіл знову закрутиться і місце займе хтось інший, не дивлячись на те, що та людина перед ним їла, як їла і чи за свою їжу хоча б подякувала.

Борис дивився у тарілку з підготованими стеблинами і рукою з не загоєним ущипнутим місцем крутив дошку стола то вліво, то вправо. Роздумував, чи ця їжа минеться, як бджола, про яку вже майже і забув. У неї ж було свої незаміниме місце. Без неї Борис би навіть не їв те, що їв. Наперекір тому, вона раптом минулася і він смакував стеблини кульбаби у медовому соусі, який зникне разом з їжею на тарілці, а з бджоли вже нічого не лишилося. Отаким було (і є) життя. Кругле з тонкою спіраллю вниз.

7.

Після ситого обіду Борис перейшов різким, але постійно для нього характерним кроком, з ресторану «Жасмин» у недалекий концертний зал, де щодня була у нього проба з усім оркестром. Борис був першою скрипкою, що його зовсім влаштувало, адже любив мистецтво, але не скавав від цього на radoщах. Як я вже сказав, його батько був музикантом... Просто, Борис був з музикантської сім'ї – його доля була заздалегідь визначена. Йому вже не було з чого вибирати,

тоді чого ж зайво витратити життєву енергію і вперто змінювати свій талант?

У хвилину, коли присів до своїх колег і почав з футляра вибирати інструмент, раптом чогось згадав Матілду на лекції з хімії, яка однокласникам смерділа сигаретним димом з корчми. Ну і що, і Борис пахнув всячиною. На відміну від Матілди, Борис собі міг це дозволити. Був майже найстаршим членом оркестру. І хоча приховувати свій досвід і розумність за вік є огидним, інші йому це терпіли (Пригадуєте ще наші порівняння віку зі станом думки?). Із-за старої зовнішності і смороду корчми, який поширював навколо себе, не відчував жоден докір. Крім того, і якби себе очистив, незадовго був би таким, як і раніше, тоді про що йдеться?

Проба, по суті, кожного дня була однаковою, Борис і дальші члени оркестру репетирували симфонію Яначка, яку зіграв вже стільки разів, що без проби, здається, не міг уявити собі своє буття. Деякі, можливо, так, але для Бориса (оскільки з усіх був тут найдовше) була як цей невидимий костюм, який носив на собі від завершення першого знайомства – не зумів вже його (її) позбутися. Ця мелодія звучала у голові постійно. І цей звук домальовував картину розмахуючого диригента, який вже не раз увійшов у його сни...

Кожен день репетирували одну і ту ж саму симфонію, і все це заради єдиного півгодинного виступу, який огляне максимально троє людей (троє чоловіків або три жінки?) із своїми супутниками. Іншим був Борис, увесь оркестр, зрештою, і Яначек будуть йому зовсім байдужі. Що ж йому було робити? Не була б будь-яка діяльність однаково даремною і абсурдною? Звичайно, міг з неї тішитися хоча б він один. Прецінь це тривожить багатьох. Однак не була б така радість тільки ілюзією, якби у житті бачив якийсь сенс? Вищу мету?

Плювати на вищу мету. Борис завершив останній тон композиції Яначка і разом з ним та з Діонісом (партнером в оркестрі) ніби повітрям пролетів у корчму «Лучка», де у сп'янінні від жінок і алкоголю мали забути на муки життя.

8

Улюблена корчма Матілди не була лише звичайною собі корчмою (але принаймні винятковим рестораном з телевізором), не була нею і корчма «Лучка». За офіційними записами і переконання власника, «Лучка» була передусім клубом митців, що серед людей, яких суспільство так назвало або вони самі себе так назвали, що, зрештою, так і увійшло в побут, бо насправді «Лучку» відвідували передусім митці. Але і ті поступово частим відвідуванням почали фамільярно називати її «Лучкою»...

У корчмі здебільш не грала ніяка музика, але регулярно хтось із-за стола голосно співав (правда, пісня не завжди співпадала з політичним переконанням власника – тоді пойменованій особі налив пиво за рахунок підприємства і після цього «співак» замовк). Азартні гри у «Лучці» були гостро заборонені, обмежувались на «маріяш» і «сьому». Карти були у власника і тим самим заборонив суперечкам. Було заборонено продавати сигарети по одній, по два, повідомляло про це сповіщення з п'ятьома знаками оклику, яке було приклеєно на стойці. Однак, якщо пристойно попросили, власник вам завжди одну-дві сигарети підсунув. Власник був молодець.

Такою була «Лучка». Сюди ходив Борис обпилювати свої квітки. І хоча тут більше бур'яну ніж справжніх квіток, завжди тут знайшлися дві або три маргаритки або блавати. Але не завжди їх Борис знайшов (або вони Бориса?). У такій корчмі, як оця, чоловік був змушений надв'язувати знайомства з жінкою дуже швидко. Неправда, що постійні гості були зазвичай жонаті, п'яні або боязкі. Борис бував лише п'яний, тому лише рідко йому вдалося якусь заманити.

Борис тут сьогодні не сидів один, вліво був колега з оркестру, Діоніс, який зовні і нутром виглядав, мов контраст Бориса. Один з них зняв піджак, сорочка вийшла зі штанів, розпушена краватка, в устах сигарета, яку випросив у власника. Про кого йдеться? Кожен вже знає, але наперекір різниці все ж таки в чомусь були подібні. Пили те саме пиво, мовляв, найсмачніше у цілому краю.

У постійних і шановних гостей, якими були Борис і Діоніс, було заброньовано місце біля вибраного стола. Дослідженням, але і простим сільським розумом легко було дійти висновку, що ними вибране місце у корчмі має найкраще стратегічне положення. Без перешкод звідти було бачити пивну стойку, отже, аби замовити дальше пиво – досить було підняти палець. Крім того, не треба забувати про відстань від туалетів, завдяки чому відхід в туалет був справою спиритного оберту. Останньою і найважливішою причиною вибору цього місця був прямий вид на нового гостя, який саме заходить у корчму. І не тільки це! Новий гість бачив цей стіл першим, це означало, що для зловлення квітки часто вистачала широка усмішка і натяк, що біля столу вільні місця (стіл був для шести людей, але ніколи біля нього не сиділо більше чотирьох гостей). На вільні місця музиканти поклали піджаки або пальта, а на них свої смичкові інструменти. Саме ці були часто початком поганих розмов з жінками, які неминуче вели до однакового завершення: митці хотіли влізти їм під сукню або під інший одяг, який завжди приховував перед світом ту саму трофей.

Чи це можливо? Саме тепер зайшла у «Лучку» одна така. Її описом я вас не буду затримувати, адже можете собі її уявити, якщо вам сподобається. Однак останнім було, що вона подобалася Борису і своїми мірками наповнювала усю його фантазію і уяву. Неймовірно. Що ж тут робить така жінка? Мисткиня?

Зайшовши у корчму, дівчина роздивлялась, шукала вільне місце. Борис вишкіряв зуби, але це не мало ніякого значення. Вона насправді шукала лише вільне місце, у переповненій корчмі не зуміла його знайти. З її розпачливого погляду було явно, що вона вирішила побувати якийсь час у «Лучці» Це всіх присутніх дуже заспокоїло. Зокрема власника (і Бориса), оскільки нарешті сіла на стойку і замовила щось для пиття. Музиканти не спускали з неї очей і плиткими розмовами втягували її у своє життя.

Дивним було те, що більше про неї мріяв Діоніс, Борис казав, що одного разу хотів би мати таку дружину. Звичайно, говорив про її вигляд; те, що приховувалось за її гарним обличчям і добре формованим тілом, не міг знати. Багато можна встановити з тону голосу, міміки, жестів або словникового складу, якими вона володіла, але з приходу від дверей у корчму можна було оглянути замало. Діоніс обмежився тільки на вигляд, який у цю хвилину вважав головною передумовою щасливого подружжя.

«Чому зразу ж про одруження?» – зреагував Борис запально на слова замріяного друга. «Чого ж з двох створювати одне? Двох з'єднати в один подружній уз, який пізніше набридне...» – продовжував.

Діоніс задумався над словами Бориса, але у нього не були на це аргументи так, як не було аргументів на його сорочку, яка стирчала зі штанів, на розхристанний галстук на шиї і скинутий піджак, перекинутий через стілець.

«Уяви собі її, як книгу Гемінґвея», – пояснював Борис, дивлячись то на дівчину, то на Діоніса. «Правда, ти міг би його постійно читати, шукати у його текстах новий і новий сенс, але після певного часу він тобі набридне і захочеться прочитати інших. Пруста, Мусіла, Броча... Цьому, просто не уникнеш!»

**Зі словацької переклав
Іван ЯЦКАНИН.**

ПУБЛІЦИСТИКА

Сергій ФЕДАКА

Недавно редакцію журналу «Дукля» відвідав очільник ужгородського видавництва «TIMPANI», та не з порожніми руками. Приніс із собою тринадцять томів «Історії України» Сергія Федаки, які появились саме у видавництві «TIMPANI»

Сергій Федака – доктор історичних наук, професор Ужгородського національного університету, письменник, журналіст, член Національної спілки письменників України.

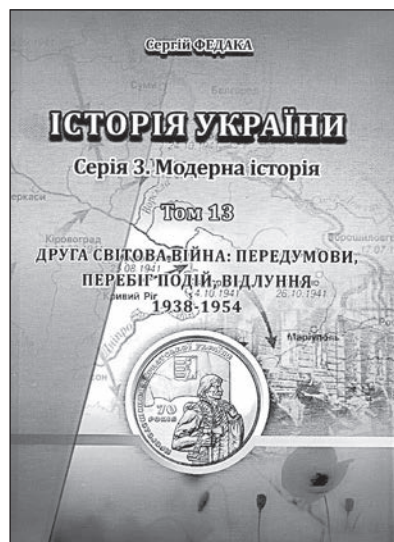
Сергій Федака взявся за складну і нелегку роботу – написати історію України. Чому взявся за таку справу? Про це він пише і у «Вступі до багатотомника»: «Історія України в цілому сприймається як єдина містерія. Перші цивілізації виникли у вузьких долинах семи великих річок Старого Світу. Успішно обробляти наносні ґрунти люди могли, тільки об'єднавшись у величезний колектив. Значно родючіші українські землі зовсім не вимагали такої мегаломанії. Тому рух історичного часу тут значно повільніший, розміреніший... Цоб-цабе... Так чумаки поганяли своїх волів. Власне, не так поганяли, як просто не давали їм взагалі заснути, зупинитися, втратити зв'язок з об'єктивною реальністю, спинити лінивий порух. Біблійна історія про вигнання з раю типологічно є міфом саме про Україну, про традиційне невикористання блискучих стартових можливостей, нехтування ними.

Ф. Достоевський писав: «Буття тільки тоді і є, тільки тоді і починає бути, коли йому загрожує небуття». Історія всякої держави-нації найгостріше відчувається, сприймається у ті моменти, коли вона починає вдвлятися у прірву, балансує над нею. У відносно сприятливі моменти історіографія аляпувата і дуже далека від реальності. Натомість в екзистенційно фатальні миті зір істориків значно загострюється, стає схильним до панорамності, до синтезу. У такі моменти з'являються чи хоча би задумуються багатомні наративи. Наразі вітчизняна історіографія налічує усього шість спроб детального багатотомного викладу української історії від її витоків до сучасності – одну авторську і п'ять колективних. Це мізер порівняно з розвинутими історіографіями Заходу».

Ми дізналися, що у друці чотирнадцятий том (може, вже і появился), до 33-річчя Незалежності України заплановано видати останній, 16-й том. Правда, в майбутньому С. Федака хоче видати ще один (17-ий том), який буде присвячений подіям після 2024 року.

Читачам «Дуклі» пропонуємо уривок з 13-го тому «Історії України».

Редакція журналу «Дукля».

Втрати України у Другій світовій війні

Списки полеглих у партизанських лісах,
На смертоносних плацдармах,
В казармах бетонних,
У приінгульських степах,
В небесах,
В газових камерах,
В гетто і шурфах бездонних....

Володимир Базилевський

У війні загинув кожний п'ятий-шостий мешканець України (за різними підрахунками, від 8 до 10 млн осіб). За 1941-1945 рр. чисельність наявного населення Української РСР зменшилася з 41,7 млн до 27,4 млн осіб. В офіційних радянських джерелах наводилися різні оцінки людських втрат, яких зазнав СРСР. 1946 р. в інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» Сталін подав перші відомості: в боях з німцями, внаслідок німецької окупації та вивезення радянських людей на німецьку каторгу СРСР втратив «близько семи мільйонів людей». 1961 р. в листі до прем'єр-міністра Швеції Т. Ерландера М. Хрущов заявив: «німецькі мілітаристи розв'язали війну проти Радянського Союзу, яка забрала два десятка мільйонів життів радянських людей». Ще через кілька років, відзначаючи 20-річчя перемоги, черговий керівник партії Л. Брежнев сказав, що «війна забрала понад двадцять мільйонів життів радянських людей». Лише М. Горбачов назвав вірогіднішу оцінку - 27 млн осіб.¹

За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, понесені Українською РСР, досягали 285 млрд крб. (у довоєнних цінах). Матеріальні втрати УРСР становили 42% від загальних збитків СРСР. Із цієї суми 106 млрд крб. припадало на державні підприємства й установи, 88,1 млрд - на особисте майно громадян, 6,2 млрд - на громадські організації республіки. Зруйновано 6100 промислових підприємств, у т. ч. 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 коксохімічної промисловості, 882 шахти Донбасу, сотні підприємств інших галузей. За роки війни виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5600 залізничних мостів, 1800 вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вузів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури.² За роки війни в Україні було зруйновано 714 міст і селищ і 28 тис. сіл. Зруйновано 2 млн житлових будинків. Київ знищено на 85%, Харків на 70%. Практично повністю знищено Тернопіль.³ 10 млн жителів України лишилися без даху над головою і тулилися в непристосованих приміщеннях та землянках. Промисловість і сільське господарство перебували в стані повної розрухи. Було знищено (як окупантами, так і радянськими військами) 16.150 підприємств, 27.910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 машинно-тракторних станцій. Лише за неповні 1943 і 1944 рр. німці вивезли з України 9200 тис. т зерна, 622 тис. т м'яса та м'ясних виробів, 950 тис. т олії, 208 тис. т вершкового масла, 400 тис. т цукру, 2500 тис. т фуражу, 3500 тис. т картоплі.

¹ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. - 1990. - № 2; Рыбаковский Л. Л. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне. - М., 1999. - С.16, 53.

² Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. - К., 1985. - Т. 3, Кн. 1. - С. 165-168.

³ Україна у Другій світовій війні. - К., 2015. - С. 24.

Про масштаб і характер завданих збитків можна судити з багатьох документів, залишених сучасниками. За свідченням заступника начальника оперативного відділу ЦШПР майора В. Іволгіна, українські міста були руйновані: а) вогнем противника до заволодіння ним містами; б) Червоною армією під час відступу з міст; в) радянськими військами під час взяття міст; г) німецькими окупантами перед відступом - з метою створення там зони пустелі». Після відвідування звільнених міст на сході України Іволгін зробив порівняльну оцінку масштабів руйнувань за вказаними групами: а) 15%; б) 10%; в) 5%; г) 60% (решта 10% - «окремі незначні будівлі, які вціліли»). У більшості випадків руйнування були завдані окупантами шляхом підпалу або мінування, причому «згромаджені будинки знищувалися підпалом», а ті, що стояли окремо, - підірвалися.⁴

Україна зазнала великих культурних втрат. Бібліотечний фонд УРСР (40 млн примірників на 1941 р.) втратив мільйони книжок, в одній лише бібліотеці Київського університету згоріло 1,3 млн томів.⁵ Зникли 130 тис. мистецьких творів з музеїв. Вивезено 330 тис. музейних експонатів (з 6 млн на поч. 1941 р., частину вивезеного вдалося повернути). Зруйновано 33 тис. шкіл, середніх і вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ.⁶

Повернення української дипломатії на міжнародну арену

Україна ж буде вільна:
візьме долю обома –
голосна, ширококрильна
між народами всіма.

Павло Тичина

27 квітня 1945 р. конференція ООН у Сан-Франциско на своєму другому пленарному засіданні одногосно прийняла резолюцію про включення Української і Білоруської РСР у число своїх первісних членів. 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР запрошено для підписання Статуту ООН.⁷ Перша сесія Генеральної Асамблеї ООН 1946 р. обрала УРСР членом економічної і соціальної рад терміном на один рік. 1947 р. УРСР стала членом Економічної комісії ООН у Європі. У перше післявоєнне десятиліття Україна вступила до Всесвітньої організації охорони здоров'я, в Міжнародний союз електрозв'язку, Всесвітню метеорологічну організацію, Всесвітній поштовий союз, ЮНЕСКО. Всього до 1950 р. Україна стала членом 20 міжнародних організацій і самостійно уклала 65 угод. У наступні 5 років УРСР вступила ще до 16 організацій. 12 травня 1954 р. УРСР стала членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації праці.

Одним же з найголовніших наслідків війни для України стали принципові внутрішні зміни в українському суспільстві. Відбулися зміни всередині

⁴ Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 367.

⁵ История УССР. - Т. 8. - К., 1984. - С. 447.

⁶ Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. - Львів, 1992.

⁷ Кульчицький С. В. Конституційні зміни в СРСР 1944, розширення прав союзних республік СРСР // Енциклопедія історії України. - Т. 5. - К., 2008.

правлячої еліти. О. Субтельний пише про це так: «Особливо помітною рисою членів партії й насамперед її керівників, які займалися українськими справами, було сильне почуття внутрішньої солідарності. Великою мірою воно виросло з тих товариських стосунків, що процвітали у рядах партизанського руху... Це тісно згуртоване товариство високопоставлених членів КПУ часто називають «партизанським кланом».⁸

16 серпня 1945 р. підписано радянсько-польський договір про державний кордон, за яким він проходив за 5-6 км від лінії Керзона 1920 р. на користь Польщі. Крім того, до Польщі додатково переходила 30-кілометрова територія в районі р. Солокія і м. Крилов, тобто значна частина українських етнічних земель (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя). Уточнення кордонів між двома державами відбувалося й пізніше. На прохання Польщі 1951 р. Україна поступилася Устрицьким районом Дрогобицької області, а до Львівської області ввійшли землі довкола м. Кристинопіль (пізніше перейменованого на Червоноград). Згідно з угодою, складеною в Москві 15 лютого 1951 р., Польща і СРСР обмінялися ділянками по 480 кв. км. З ініціативою виступила Польща задля отримання нафтопромислів Нижньо-Устрицького району, в обмін на які Радянський Союз отримував «зручне залізничне сполучення». Існує думка, що неофіційним ініціатором був СРСР, який відіграв провідну роль у прийнятті більшості рішень урядів соціалістичних країн, який в результаті обміну отримував перспективний Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн. Угода ґрунтувалася «на принципі взаємного обміну кілометр на кілометр», в результаті якого Польська республіка отримувала ділянку в Дрогобицькій області площею 480 км², передаючи СРСР рівну за розміром ділянку в Люблінському воєводстві. Розташована на цих територіях нерухомість передавалася безоплатно й у справному стані, а її вартість компенсації не підлягала. Кожна сторона могла вивозити своє рухоме майно, резервне та невстановлене обладнання. Надавалося право перенесення своїх прикордонних споруд та обладнання. Населення, що проживало на переданих ділянках, мало б залишатися біля своєї держави, яка самостійно вирішувала питання про його переселення. Передача ділянок і відселення населення планувалося здійснити протягом 6 місяців після набрання чинності. Для вирішення питань, пов'язаних з передачею майна, було створено змішану польсько-радянську комісію уповноважених у складі. Передана Польщі ділянка здавна належала до етнічних земель бойків. Однією з умов обміну було виселення місцевого населення. До 26 жовтня з колишньої радянської території було відселено 7167 сімей з 32.066 чоловік: колгоспників 5995, робітників і службовців 1172. У південні області направлено 5810 колгоспних сімей. Роботу комісії закінчено до 10 листопада 1951 р.⁹

З Румунією територіальне питання про кордони вирішене Паризьким мирним договором 1947 р., котрий затвердив радянсько-румунський кордон, яким він склався на 28 червня 1940 р. Румунія визнала факт входження Північної Буковини і населеної переважно українцями Бессарабії до складу СРСР.

Припускають, що саме з Постанови Президії Верховної Ради СРСР «Про державні прапори союзних республік» від 20 січня 1947 р., стверджуючи п'ятикутний червоний фон, серп і молот і червону п'ятикутну зірку як обов'язкові

⁸ Субтельний О. Україна: історія. - К., 1991. - С. 423.

⁹ Документи і матеріали по истории советско-польских отношений. - М., 1980. Т. 10. - С. 105-109.

атрибути прапорів, допускала використання інших кольорів і додаткової символіки. Однак в цілому всі прапори виконано по одному канону: до червоного поля додавалися вузькі смужки або прості орнаменти. 21 листопада 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР схвалила новий прапор: горизонтальна смуга (на дві третини висоти прапора) - червона, а нижня (на одну третину) - блакитна. На верхній смузі - золоті схрещені серп і молот, над ними п'ятикутна червона зірка, облямована золотом. Автором проекту прапора був художник А. Середа. Прапор Білоруської РСР затверджено 1951 р., РРФСР - 1954 р., інших союзних республік - у 1951-1953 рр. При цьому блакитний колір на прапорі УРСР тлумачився так: «Лазуровий колір є символом вічної дружби українського народу з великим російським народом. Під лазуровим прапором український народ на чолі з Богданом Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і воз'єднався з російським народом... Цей колір державного прапора Української РСР вказує також на величезні природні багатства України, її прекрасні кліматичні умови, на те, що вона є морською державою».¹⁰

Також у грудні 1949 р. УРСР вперше отримала власний гімн. Ідея створення гімну виникла теж в контексті вступу УРСР до організації ООН, про створення якої йшлося на Тегеранській конференції 1943 р. Щоб отримати додаткові голоси в Організації Об'єднаних Націй, Сталін виступив з ідеєю додати дві союзні республіки - Україну та Білорусь, - які мали бути представлені як повністю суверенні республіки. У зв'язку з цим приблизно через місяць 28 січня - 1 лютого 1944 р. у Москві була скликана 10-та сесія Верховної Ради Радянського Союзу, яка ухвалила закони про створення головних наркоматів (міністерств) у союзних республіках, таких як оборони та закордонних справ. Вже 3 лютого 1944 року Президія Верховної Ради видала Указ «Про державні гімни радянських республік», згідно з яким всі союзні республіки були зобов'язані прийняти власні гімни. Навесні 1944 р. в Києві була створена комісія з підготовки проекту гімну, яку очолив директор відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У К. Литвин. До конкурсу залучено кількадесят найкращих українських поетів і композиторів. Переможцем стала пісня «Живи, Україно, прекрасна і сильна» (слова П. Тичини, музика колективу композиторів під керівництвом А. Лебединця).¹¹

Відбудовні процеси

Прекрасний Києве на предковічних горах!
Многострадальному хвала тобі, хвала!
Хай на просторищах, де смерть, як ніч, пройшла,
Воскресне день життя і весен неозорих!

Максим Рильський

З руїни дім воскрес. Цеглину на цеглину
дбайливий будівник в невтомній праці клав.
Так встане із руїн і вся моя країна,
щоб розцвісти, як сад, у сяйві слави слав.

Володимир Сосюра

¹⁰ Радянська енциклопедія історії Української РСР. - В 4 т. - Т. 3. - К., 1971. - С. 446.

¹¹ Гриневич В. Про історію творення та політико-ідеологічне звучання державних гімнів СРСР та УРСР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2003. - Вип. 9. - С. 295-312.

Відбудова економіки почалася ще в ході бойових дій. 22 лютого 1943 р. вийшла постанова ДКО «Про відбудову вугільних шахт Донбасу». 26 жовтня 1943 р. ДКО видав постанову «Про першочергові заходи щодо відбудови вугільної промисловості Донецького басейну».¹² Дещо пізніше з'явилися союзні постанови «Про розвиток виробництва металорізальних верстатів на підприємствах Наркомату верстатобудування» від 28 лютого 1944 р., «Про заходи щодо відбудови Криворізького залізорудного басейну Наркомчормету» від 19 вересня 1944 р., «Про посилення уваги до відбудови і розвитку вугільної і нафтової промисловості, чорної і кольорової металургії та електростанцій» (1 жовтня 1944 р.), «Про заходи допомоги чорній металургії Півдня» (23 листопада 1944 р.), «Про заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу» (13 квітня 1945 р.). У залізорудній галузі передбачалося 1944 р. відновити роботу 33 шахт Кривбасу і ввести в дію завод гірничо-шахтного устаткування у Кривому Розі; у чорній металургії - форсувати роботи з відбудови об'єктів галузі з метою відновлення виробництва на найменш пошкоджених потужностях з випуску сталі, чавуну, прокату, коксу; у машинобудівній галузі - ввести до ладу технологічні лінії, здатні забезпечити у 1945 р. випуск 35 тис. металорізальних верстатів; у вугільній галузі - до червня 1945 р. довести видобуток твердого палива в Донбасі до 100 тис. т на добу.

15 липня 1943 р. вийшла постанова «Про організацію видобутку вугілля та відбудову шахт Донбасу», згідно з якою обласне керівництво мало забезпечити відновлення державних трестів «Лисичанськвугілля», «Червоноармійськвугілля», «Ворошиловоградвугілля» й тимчасове підпорядкування їм усіх шахт інших наркоматів і відомств. Невдовзі поновив роботу комбінат «Сталінвугілля», перед яким стояло завдання протягом року запустити в дію 176 шахт. У листопаді 1943 р. на відбудові об'єктів галузі працювало 57 тис. осіб. До кінця року стали до ладу 166 малих і 26 основних шахт, на яких було видобуто 4,3 млн т палива.¹³ Відновлювально-пускові роботи поклалися на спеціалізовані трести «Донбасшахтбуд» у Сталіно, «Донбасвугільмаш» у Горлівці, «Південшахтпроект» у Харкові. Завдяки концентрації ресурсів до 1 березня 1944 р. вдалося поставити до ладу 17 основних та 460 невеликих шахт. Разом вони давали 31 тис. т вугілля на добу. У зв'язку з відмовою від реєвакuaції гірничого обладнання зі Сходу вугільникам довелося задіяти вузли й агрегати, виявлені у лавах після відкачування води, ремонтувати пошкоджене устаткування. Жінок масово залучали до підземних професій, змагальних форм організації праці, поширення передового досвіду й руху раціоналізаторів і винахідників, позаекономічні засоби стимулювання. До травня 1944 р. до ладу стало 2376 шахт (24,5%). 1944 р. гірники Донбасу видобули 17 млн т вугілля (105% до плану).¹⁴ Оскільки цих обсягів не вистачало для повного завантаження потужностей коксохімічної та металургійної промисловості, ДКО у квітні 1945 р. зобов'язав Наркомвугілля довести видобуток «чорного золота» до 100 тис. т на добу. До кінця війни з затоплених лав викачано 200 млн куб. м води, відбудовано 123 великі й 506 середніх і малих шахт. Уже невдовзі після вигнання ворога з території України у її західному регіоні розпочались роботи з відновлення видобутку бурого вугілля. Спочатку трест «Львівшахтбуд» ввів у дію 4 шахти, що наприкінці 1944 р. давали 350 т палива щодоби.

¹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967. - М., 1968. -Т. 3.-С. 95, 169, 170.

¹³ Бровар О. Б. Вугільна промисловість Донбасу у 40-60-х рр. XX ст.: проблеми соціального розвитку. - Донецьк, 2009. - С. 95.

¹⁴ Історія Української РСР: У 8 т, 10 кн. - Т. 7. - С. 394-395.

До кінця 1945 р. західний басейн видобув 45,5 тис. т бурого вугілля. Форсовано відродження і нафтовидобуток. У Бориславі незабаром після приходу Червоної армії він сягнув 460-480 т нафти на добу (до війни - 576 т). Місцеві нафтоперегінні лінії забезпечували потреби військ 4-го Українського фронту в паливно-мастильних матеріалах. До кінця 1945 р. 326 об'єктів нафтової галузі видобули 343 тис. т нафти (у 1940 р. - 326,5 тис. т).¹⁵

Швидкі темпи відбудови важкої індустрії вимагали відповідного поновлення і нарощування енергетичної бази. 9 січня 1944 р. перший струм дала Зуївська, 2 травня - Штерівська ДРЕС. Працівники «Донбасенерго» швидко відновили 80% електромережі. Значно більших зусиль потребувало відродження Дніпрогесу. Спеціальною постановою ДКО від 1 березня 1944 р. створено будівельно-монтажне управління, каменедробильні й бетонні заводи, механічний та деревообробний заводи. Перша турбіна дала струм 3 березня 1947 р. Для соціальної сфери й населення використовували невеликі місцеві станції, кількість яких до поч. 1944 р. становила 483. На Макіївському металургійному заводі першу плавку було проведено через місяць після визволення міста. Ще 1943 р. макіївці дали країні 8 тис. т сталі.¹⁶ 10 мартенів, 8 вагранок, 5 прокатних станів, 1 тис. верстатів введено в дію до завершення війни на Маріупольському металургійному заводі. Тоді ж одержано перший метал з найпродуктивнішої в республіці доменної печі № 3 «Азовсталі».¹⁷ У листопаді 1943 р. перша мартенівська піч дала метал, а наступного року введено в дію ще 5 мартенів, 2 домни, кілька прокатних станів. До закінчення війни введено в експлуатацію 14 доменних, 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів, 2 бесемерівських конвертори.

Унаслідок евакуації 1941 р. і руйнувань в Україні фактично зникла машинобудівна індустрія. Тож відбудова Новокраматорського заводу пріоритетно забезпечували фінансовими, матеріальними й людськими ресурсами. До сер. 1945 р. у нього вкладено 164 млн крб. Завдяки цьому 1944 р. завод виробив продукції на 28 млн крб., а за 8 місяців наступного року - на 36,6 млн крб.¹⁸ Наприкінці 1944 р. Ворошиловградський паровозобудівний завод відвантажив підйомні машини для шахт Донецького і Криворізького басейнів та обладнання для металургії. А 2 листопада 1945 р. з воріт заводу вийшов перший паровоз серії СО. На виконання постанови ДКО від 16 листопада 1943 р. були створені спеціалізовані організації - «Донхімпромбуд» і Донецька контора 6-го монтажного тресту «Головхімбуду» Наркомхіму, на які покладалося відновлення Донецького содового заводу. До закінчення війни частково відновлено виробництво на Горлівському, Слов'янському, Сталінському азотно-тукових, Костянтинівському й Одеському суперфосфатних заводах, Рубіжанському хімкомбінаті - всього 23% довоєнних потужностей галузі. У 1943-1945 рр. відновлено і побудовано з нуля 3 тис. великих індустріальних об'єктів і задіяно третину довоєнних виробничих потужностей.¹⁹ Менш активно відновлюється місцева промисловість.²⁰ Завдяки централізованим капіталовкладенням галузь одержала у 1944 р. 29,3 млн крб., 1945 р. - 31,3 млн

¹⁵ Чернега П. М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939-1945). - К., 2004. - С. 110, 111.

¹⁶ Головки М. Л., Лисенко О. Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941- 1945 рр. - К., 2002. - С. 135.

¹⁷ Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 356.

¹⁸ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. - К., 1967. - Т.2. - С. 314. 161, 402.

¹⁹ Історія Української РСР. - Т. 7. - С. 404. 164, 404-405.

²⁰ Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 358.

крб. Однак ці кошти адресувалися насамперед об'єктам республіканського й обласного підпорядкування (у пропорції 2:1). Та й ці суми були освоєні не повністю: у 1944 р. - на 82,2%, 1945 р. - на 76,8%.²¹ У 1943-1944 рр. стали до ладу 110 великих підприємств та 677 районних і міських промкомбінатів, у їх складі 6543 майстерні та цехи. До кінця 1945 р. кількість відновлених великих об'єктів сягала 182, а міських і районних - 780 (усього - 7338 підприємств, майстерень, цехів).²² 1944 р. на трофейному німецькому устаткуванні, яке залишилося в Києві, налагоджено випуск ілюстрованого журналу «Україна».²³

На відновленні залізничних шляхів і технічних споруд на Північно-Донецькій, Південно-Донецькій, Південній і Сталінській дорогах щоденно працювало 27 тис. залізничників і місцевих жителів. 1944 р. розгорнулися відбудовні роботи на Вінницькій, Одеській, Ковельській і Львівській залізницях. У березні 1944 р. відкрився рух у прифронтовій смузі. До середини року відновлено 16 682 км головних залізничних шляхів, 170 великих і 365 середніх мостів. До сер. 1945 р. в Україні відбудовано 21 тис. км головних, допоміжних та під'їзних колій, 615 великих і середніх залізничних мостів, багато інших 359 технологічних споруд, що створило можливості для забезпечення транспортного обслуговування фронту і тилу. Брак автотранспортних засобів намагалися компенсувати шляхом розвитку водної інфраструктури Дніпровського басейну, Київського, Дніпропетровського, Дніпродзержинського, Запорізького річкових портів. До осені 1945 р. річкове господарство, що зазнало збитків на 475,4 млн крб., відновило 78 од. самохідного та 149 од. несамохідного флоту місткістю 34 320 т (відповідно 22% і 24% довоєнної кількості). З річкового дна піднято 103 самохідні і 157 несамохідних суден.²⁴

Запрацювали Київський і Херсонський ремонтні заводи річкового транспорту. 1945 р. річковий флот республіки перевіз 1/4 довоєнного вантажу та 2 млн пасажирів (1940 р. - 6 млн). Відновлення морського транспорту покладено на опергрупу Чорноморського пароплавання, що прибула до Одеси 10 квітня 1944 р. За тиждень у порту працювало 3000 робітників, техніків, інженерів, які розбирали зруйновані приміщення й пошкоджені механізми, впорядковували територію й акваторію. Портовики Миколаєва протягом місяця повністю очистили порт від завалів і продовжували відновлювати його інфраструктуру. Восени 1944 р. розпочато перевезення військових і цивільних вантажів на маршрутах Одеса-Поті-Батумі, Одеса-Туапсе, Одеса-Дунайські порти - Констанца-Варна. До кінця війни відновили роботу 80% промислових підприємств Чорноморського пароплавання і 65% флоту. Також наприкінці 1945 р. в Україні функціонували 75 повітряних ліній, 29 аеропортів, 295 злітно-посадкових майданчиків.²⁵

Залученням і розміщенням трудових ресурсів опікувався Комітет з обліку й розподілу робочої сили при РИК СРСР і облвійськомати. У 1943-1944 рр. з 3,5 млн евакуйованих на схід громадян УРСР повернулося тільки 500

²¹ Тігіка О. Функціонування об'єктів місцевої промисловості України в 1943-1945 рр. // Сторінки воєнної історії України. - 2008. - № 11. - С. 357, 358.

²² Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны. - М., 1986. - С. 214.

²³ Черняков Б. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941-1944 рр. - К., 2005. - С. 64-65.

²⁴ Галаган В. Я. Відбудова транспортного комплексу України в роки Другої світової війни // Проблеми освіти: науково-методичний збірник. - 2004. - Вип. 39. - С. 22-31

²⁵ Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 359.

тис. осіб.²⁶ У др. пол. 1944 р. починається залучення робочої сили з колгоспів на шахти та підприємства Донбасу на договірних засадах. Забезпечення промислових об'єктів трудовими ресурсами велося шляхом адресних мобілізацій з елементами примусу (з облавами включно). На відбудовні роботи у промисловість спрямовувалась значна частина репатріантів, які на деяких шахтах становили 25 - 40%. Робочий день у 1943-1944 рр. тривав 10-12 годин, а нерідко сягав 14-16 год., до нічних змін залучалися жінки й неповнолітні, часто порушувалась техніка безпеки, що вело до травм. Це зумовило високий рівень трудового дезертирства. Тільки у липні - серпні 1944 р. притягнуто до відповідальності 30 тис. дезертирів, а ще 32,6 тис. - розшукувалися.²⁷

В умовах війни держава не могла розпочати повномасштабні соціальні програми, зорієнтовані на створення нормальних побутових умов для зайнятих на виробництві. Та все ж від початку визволення республіки до закінчення війни тут було відновлено й зведено 10,3 млн кв. м житла (75% від 1940 р.), споруджено 95 630 виробничих та 2600 культурно-побутових приміщень, введено в дію 137 міських електростанцій, 105 водогонів, 210 лазень і механічних пралень та інших комунально-побутових об'єктів. На поч. 1944 р. діяло 2473 їдальні, буфети, закусочні, а до 1 липня 1945 р. - 9158 (51% довоєнного рівня). Держава заохочувала розвиток індивідуального городництва як одного з важливих джерел наповнення продовольчого кошика. 1944 р. під індивідуальними й колективними городами робітників та службовців у республіці було зайнято 200 тис. га землі, а в 1945 р. - 385,5 тис. га, які обробляли 2,63 млн виробничників.²⁸

Та все ж на час закінчення війни основні показники економічного розвитку республіки істотно відставали від довоєнних, а внутрішні господарські пропорції помітно змінилися. У промисловості УРСР частка виробництва засобів виробництва стала ще більшою, а частка виробництва предметів споживання відчутно скоротилася, ледь перевищуючи половину довоєнного рівня.²⁹ На рубежі 1945-1946 рр. ліквідовано союзні наркомати танкової промисловості, боеприпасів, мінометного озброєння й утворено наркомати транспортного і с/г машинобудування, приладобудування. Поряд з цим вжито інших заходів, спрямованих на реорганізацію управління, переведення економіки в режим мирного будівництва. У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила указ про перетворення Ради народних комісарів УРСР на Раду міністрів УРСР. Тоді ж поглиблено спеціалізацію промислових і будівельних міністерств, а 1947 р. деякі укрупнено.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про четвертий п'ятирічний план на 1946-1950 рр. Він передбачав насамперед відбудову й розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту, а також добитися піднесення сільського господарства і виробництва предметів споживання, що дозволило б перевищити довоєнний рівень національного доходу і народного споживання, здійснити дальший технічний прогрес у всіх галузях господарства. За планом, 1950 р. передбачалося збільшити, порівняно з довоєнним, обсяг валової продукції промисловості на 48%, вантажообіг заліз-

²⁶ Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943-1950 рр.). - К., 2003. - С. 77.

²⁷ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - К., 1993. - С. 299.

²⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т.3. - С.178.

²⁹ Экономика Советской Украины 1945-1975 гг. - К., 1975. - С. 35.

ничного транспорту - на 28%, роздрібну торгівлю - на 28%, агровиробництво - на 27%.³⁰ Передбачалося, що важливим джерелом відбудови мав стати перерозподіл національного доходу, виробничих потужностей, усіх матеріальних, трудових і фінансових ресурсів в інтересах мирного будівництва.³¹ За роки війни структура національного доходу і суспільного виробництва суттєво змінилася: у складі національного доходу питома вага споживання зменшилася з 74% у 1940 р. до 67% в 1942 році, питома вага нагромадження скоротилася з 19 до 4%, а частка військових видатків (не рахуючи особистого споживання військовослужбовців) зросла з 7 до 29%. Політичне керівництво ставило завдання відновити довоєнні співвідношення в розподілі національного доходу та структуру виробництва. У серпні 1946 р. на восьмій сесії Верховної Ради УРСР ухвалено Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр., що передбачав відновити довоєнний рівень виробництва, а в окремих галузях - перевищити його. На відбудову виділялося 4,9 млрд крб.³² 1945 р. промислове виробництво в Україні досягало 26% довоєнного рівня (тоді як у цілому в СРСР воно становило 92% порівняно з 1940 р.). Таке значне падіння виробництва в УРСР пояснювалося не тільки масштабними руйнуваннями, завданими тривалою війною, а й евакуацією з республіки багатьох підприємств. За 1946-1950 рр. загальний обсяг капіталовкладень в господарство УРСР становив 6,7 млрд крб., тобто 19,2% від загальносоюзних. Понад половину капітальних вкладень спрямовано на відродження промисловості (55,6%), значно менше - на розвиток транспорту і зв'язку (10,9%). Частка капіталовкладень, виділених на потреби сільського господарства, становила лише 6,5%. Решта капіталовкладень була спрямована на житлове будівництво (12,6%), а також на торговельні та комунальні підприємства, заклади науки, освіти, культури та ін. (14,4%).³³ Основна увага приділялася відбудові підприємств важкої індустрії загальносоюзного значення, що становили опору ВПК.³⁴ На початку п'ятирічки чимало робітників, службовців, інженерів, евакуйованих і мобілізованих з України, продовжували працювати на сході СРСР. Вони зверталися у вищі інстанції з проханнями дозволити повернутися додому, де більшість з них залишили свої сім'ї. Умови життя і праці цих людей були вкрай важкими, тому, за словами чиновників, «різко зросли від'їзні настрої». На Челябінському тракторному заводі 17% працівників становили мобілізовані у період війни, 14% - евакуйовані з різних міст країни, зокрема з Ленінграда, Харкова. 40% мобілізованих жили в Челябінську без сімей, у складних побутових умовах. Як визнавав партторг Кіровського тракторного заводу Мамонтов, близько третини працівників Челябінського заводу «перебувають в цілком неможливих житлових умовах». В Україні почато трудові мобілізації, переважно примусові. Розширилася підготовка робітників у ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. За 1946-1950 рр. через цю мережу планувалося підготувати 800 тис. робітників. Чимало молоді працювало на відбудові шахт і заводів за цувівками комсомолу. Політичне керівництво організувало відповідні ініціативи трудящих, наприклад, рух за перехід конторських службовців на виробництво.

³⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5 т. - М., 1968. - Т.3. - С. 250, 252-319.

³¹ Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 371.

³² Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. - Т. 3. - Кн. 1. - С. 190.

³³ История социалистической экономики СССР: В 7 т. - М., 1980. - Т. 6. - С. 181, 184.

³⁴ Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 372.

Першочергове значення надавалося відродженню важкої індустрії та залізниці. Протягом кількох років вдалося підняти з руїн вугільну промисловість, запустити шахти Донбасу. За 1946-1950 рр. було відбудовано 129 найбільш зруйнованих шахт загальною потужністю 52 млн т на рік, закладено 60 нових шахт потужністю 31,8 млн т. На кінець четвертої п'ятирічки відновлено довоєнну потужність вугільної галузі.³⁵ Разом з тим продуктивність праці залишалася низькою: 1950 р. місячний виробіток гірника становив 21,7 т, тоді як у 1940 р. він досягав 25,7 т. У 1947-1948 рр. відкрито перші вугільні шари у Львівсько-Волинському басейні. Згодом тут почалося будівництво шахт. Відбудовувалася нафтова промисловість Прикарпаття. Велися розвідки на Бориславщині, відкрито нафтове родовище в районі м. Долина. З 1948 р. почалося зростання видобутку нафти, але довоєнних показників досягнуто не було. У четвертій п'ятирічці в Україні створено газову промисловість. Поряд зі старими родовищами (Дашавським і Опарським) розвідано нові - Угерське, Більче-Волицьке, Шебелинське. 1950 р. УРСР давала 25% союзного видобутку газу. Однак у паливному балансі СРСР нафта та газ посідали другорядне місце. Проведено значну роботу щодо відбудови енергетики, зокрема теплових станцій - Зуївської, Харківської, Криворізької, Штерівської. Розгорнуто будівництво нових електростанцій, у тому числі Одеської, Миронівської, Дарницької, Добротвірської. На кінець п'ятирічки на повну потужність запрацював Дніпрогес. Відбудовувалися «Азовсталь», «Запоріжсталь», заводи ім. Петровського, ім. Дзержинського. Обсяг виробництва окремих видів продукції перевищив довоєнний рівень (прокат чорних металів, залізна руда), а інших - сягнув 95% від рівня 1940 р. (сталь, чавун, кокс). Ставали до ладу Харківський тракторний завод, київський «Більшовик», Ворошиловградський паровозобудівний завод. Продукція машинобудування перевищила довоєнний рівень на 44%. Значні кошти спрямовано на індустріалізацію західних областей УРСР. Велася реконструкція нафтодобувної та газової галузей - на Львівщині, лісової і лісопильної - на Закарпатті. Водночас створювалися підприємства приладобудівної, машинобудівної, металообробної у Львівській області, лісохімічної і ливарної - на Закарпатті. У Львові почали діяти заводи телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, автотранспортувачів, електроламповий та інструментальний, споруджено чимало підприємств хімічної промисловості, будівельних матеріалів, легкої промисловості.³⁶

Відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання, йшла значно повільніше. 1950 р. обсяг валової продукції легкої промисловості УРСР порівняно з 1940 р. становив 79%, у тому числі бавовняної - 85%, вовняної - 75%, трикотажної - 83%, швейної - 82%, шкіряної - 71%, взуттєвої - 67%. Обсяг валової продукції харчової промисловості досяг 80%: у більшості галузей він відставав від довоєнного рівня і лише в кількох перевищував цей рівень.³⁷ Такий стан справ ще раз засвідчував, що в СРСР продовжувався процес надіндустріалізації, який зумовлював відставання в соціальній сфері й низький рівень життя людей. Офіційні підсумки четвертої п'ятирічки мали цілком оптимістичний вигляд. 1948 р. обсяг промислового виробництва в СРСР перевищив довоєнний рівень на 18%, у 1950 р. - на 73%. На кінець п'ятирічки промислове виробництво групи А зросло проти 1940 р. на 105%,

³⁵ Там само. - С. 373.

³⁶ Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 374.

³⁷ Народне господарство Української РСР. - К., 1957. - С. 26-29; Народне господарство Української РСР в 1959 р. - К., 1960. - С. 66, 68.

а групи Б - на 23%. В Україні обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15%. Проте вчені ставлять під сумнів наведені цифри. За офіційними даними, в 1946-1950 рр. промислове виробництво в УРСР зросло темпами, яких ні до цього, ні пізніше досягнути не вдалося - понад 30% на рік.³⁸

1944 р. на звільненій території організоване Управління виправно-трудо-вих колоній, відновлено 44 промислові колонії (з 56 довоєнних) і всі 40 аграр-них. Від того часу стала швидко зростати частка українців серед невольників ГУЛАГу. Протягом 1945-1946 рр. загальна кількість в'язнів у таборах і ко-лоніях СРСР збільшилася з 1,2 до 1,7 млн осіб. Їх задіяли на лісозаготівлі, видобутку золота й олова, в залізничному і промисловому будівництві, гірни-чо-металургійній промисловості та сільському господарстві. Після закінчення війни з'явилися нові «спецконтингенти» - репатріанти, інтерновані, військо-вополонені, мобілізовані в трудові батальйони. Їх утримували в перевіро-чно-фільтраційних таборах і формально не вважали в'язнями, хоча насправді ці люди були такими ж безправними рабами системи. У 1945 р. кількість ре-патріантів перевищила 2 млн осіб. Більшість становили українці й білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини. Чисельність спецконтин-гентів на поч. четвертої п'ятирічки досягала 1,8 млн.³⁹ Певну роль у господар-ському житті відігравали військовополонені. З червня 1941 по травень 1945 рр. Червона армія взяла в полон 4,4 млн, а після розгрому Квантунської ар-мії - ще 640 тис. осіб. За постановою ДКО здійснював мобілізацію і відправ-ляв для роботи в СРСР усіх працездатних німців, що знаходилися у Румунії, Югославії, Угорщині, Болгарії, Чехословаччині. Згодом до них долучили німців із Верхньої Сілезії і Сх. Пруссії, а також німців - керівників низових партійних та адміністративних органів. На поч. 1946 р. в СРСР перебувало 1,6 млн полонених європейців, із них 1,1 млн німців, 233,8 тис. угорців, 68,6 тис. австрійців, 52,5 тис. румунів. Для їхнього утримання створено 267 табо-рів, 392 робітничих батальйони, 178 спеціальних госпіталів. Військовополо-нені посідали значне місце в балансі робочої сили провідних господарських міністерств, зокрема міністерств будівництва паливних підприємств - 27,7% робітників, целюлозно-паперової промисловості - 27,2, промисловості буді-вельних матеріалів - 24,1, будівництва підприємств важкої індустрії - 20,1, електростанцій - 16,8, кольорової металургії - 15,9%. Велика кількість полоне-них працювала у вугільній промисловості: на поч. 1946 р. - 158,6 тис., на поч. 1947 р. - 129 тис. осіб. Проте на кінець 1948 р., згідно з міжнародними домов-леностями, репатрійовано більшу частину німців, а навесні 1950 р. - останню групу з 17.500 осіб.⁴⁰ У СРСР лишилося 10 тис. німців, засуджених за воєнні злочини, 3,8 тис. німців, справи яких розслідувалися, а також кілька тисяч представників інших національностей.⁴¹

У червні 1947 р. ухвалено указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кри-мінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського май-на». Саме після цього указу спостерігалось стрімке збільшення кількості в'яз-нів ГУЛАГу: влітку 1947 р. - 1,8 млн, навесні-влітку 1950 р. - 2,6 млн осіб,

³⁸ История социалистической экономики СССР: В 7 т. - М., 1980. - Т. 6. - С. 187, 188; Экономика Советской Украины 1945-1975 гг. - К., 1975. - С. 72, 73.

³⁹ Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе: 1941-1956. - М., 2002. - С. 164.

⁴⁰ Левикин В. Про стан німецьких військовополонених в СРСР під час другої світової війни // Університет. - 2004. - № 2. - С. 96-103.

⁴¹ Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 375.

половина з них - засуджені за цим указом. Переважна більшість таких засуджених скоїла дрібні крадіжки, тоді як мінімальне покарання, передбачене указом, становило п'ять років таборів. На 1 січня 1949 р. в системі МВС СРСР налічувалося 67 самостійних таборів і 1734 колонії, де було 2,4 млн осіб, з них 1,9 млн - працездатних. Більшість в'язнів становили засуджені віком від 17 до 30 років, близько чверті - жінки.⁴² Підневільна праця була вкрай непродуктивна, тому почали запроваджувати часткову оплату праці в'язнів. 1949 р. табори давали 100% союзного видобутку платини, алмазів, понад 90% золота, більше 70% олова, 40% міді, 33% нікелю, 13% лісу, а загалом - 10% валової продукції в СРСР.⁴³

Ліквідація Греко-Католицької Церкви

В огнях багряної заграви
Палає мій величний храм,
На олтарях живої слави
Горить жертвний тиміам.

Зореслав

1944 р. сталінський режим розпочав наступ проти греко-католицької церкви з метою її ліквідації. Церква мала великий вплив на населення західноукраїнських земель, користувалася повагою і авторитетом. Вона нараховувала понад 3 тис. парафій і майже 4,5 тис. храмів, мала духовну академію, п'ять семінарій, 127 монастирів. У церкві, яку очолював митрополит, служили 10 єпископів, майже 3 тис. священників, виходили три щотижневі газети, 6 часописів. Глава УГКЦ Андрей Шептицький у жовтні 1944 р. надіслав листа до радянського уряду з пропозицією про вноормування відносин. У листопаді того ж р. митрополит помер. Його місце посів архієпископ Йосип Сліпий, який у грудні з такою ж пропозицією знову звернувся до уряду. Однак Сталін взяв курс на ліквідацію церкви. У квітні 1945 р. львівська газета «Вільна Україна» помістила статтю «З хрестом чи з ножем», яку написав Я. Галан (стаття вийшла під псевдонімом В. Расович). Через кілька днів після цього, 11 квітня 1945 р. у Львові, Станіславі й Тернополі були заарештовані провідні представники греко-католицького духовенства, зокрема митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чернецький, прелати О. Ковальський та Й. Куницький, священники В. Белей, Р. Білик, С. Сампара, Й. Труш (Львів), єпископи Г. Хомишин та І. Латишевський (Станіслав), священник С. Веселовський (Тернопіль).

28 травня 1945 р. у Львові створено ініціативну групу з возз'єднання греко-католицької церкви з православною - священник Г. Костельник від Львівської, декан А. Пельвецький від Станіславської та генеральний вікарій М. Мельник від Дрогобицько-Самбірської. Ініціативна група звернулася до Раднаркому УРСР з декларацією, в якій заявила про свій вихід з-під юрисдикції Ватикану, про бажання возз'єднатися з православною церквою та просила дозволу на проведення в західних областях відповідної пропаганди. 18 червня

⁴² Економічна історія України. - Т. 2. - К., 2011. - С. 376.

⁴³ Иванова Г. М. История ГУЛАГа. 1918-1958: социально-экономические и политико-правовые аспекты. - М., 2006. - С. 336-392; Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. - М., 1997. - Т.2. - С. 209- 272; Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). - К., 2004. - С. 57-116; Потильчак О. В. Радянські табори військовополонених в Україні (1939-1954). - К., 2004. - С. 34-51.

1945 р. уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раднаркомі УРСР П. Ходченко повідомив, що уряд УРСР санкціонував ініціативну групу як тимчасовий орган і дозволив її діяльність. П. Ходченко повідомив, що ініціативна група виступає як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, котрому надається право керувати греко-католицькими парафіями в західних областях України та здійснювати возз'єднання з православною церквою. При цьому члени групи мали надсилати уповноваженому Ради в справах Руської православної церкви списки деканів, священників і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції ініціативної групи.

У лютому 1946 р. делегація греко-католицького духовенства, яку очолив отець Г. Костельник, відвідала екзарха України, митрополита Київського і Галицького Іоанна. Гості порушили прохання про возз'єднання всіх членів делегації, що налічувала 13 осіб, з Руською православною церквою. Цей акт відбувся під час літургії, відправленої екзархом України Іоанном у малій Воздвиженській церкві Києво-Печерської лаври. Того ж дня священники А. Пельвецький та М. Мельник були пострижені в чернечий чин і висвячені в єпископи у кафедральному соборі св. Володимира. Сама ж хіротонія, згідно із традицією, відбулася окремо: о. А. Пельвецького - 24, а о. М. Мельника - 25 лютого, що стало завершальним кроком у підготовці Собору греко-католицької церкви.

8 березня 1946 р. у соборі св. Юра у Львові почав роботу Собор. На ньому були присутні 216 делегатів, що представляли три єпархії. У роботі також брали участь 19 мирян з дорадчим голосом. З доповіддю виступив єпископ А. Пельвецький, котрий сказав, що за 9 місяців діяльності Центральної ініціативної групи до неї приєдналися 986 священників, від приєднання відмовилися 281. Основну доповідь виголосив протопресвітер Г. Костельник, який розповів про історію церковної унії в Україні та обґрунтував необхідність возз'єднання греко-католицької церкви з православною. У підготовці і проведенні Собору активну участь брали працівники НКДБ. Для тиску на учасників собору і підготовки громадськості західних областей України до ліквідації унії в пресі з'явилося повідомлення прокуратури УРСР про притягнення до судової відповідальності за антирадянську діяльність на користь німецько-фашистських окупантів у роки війни митрополита греко-католицької церкви Й. Сліпого та єпископів М. Чарнецького, М. Будки, Г. Хомишина, І. Латишевського. Після доповідей і дискусії Собор ухвалив постанову про ліквідацію унії і звернення до духівництва й вірних греко-католицької церкви, в якому закликали їх до возз'єднання з православною. Після цього на Собор прибув екзарх України, митрополит Київський і Галицький Іоанн з делегацією Московської патріархії. До Львова телеграфував предстоятель Руської православної церкви, який благословив труди Собору. У наступні роки греко-католицькі храми передано православної церкві, у 230 храмах, що не «возз'єдналися», церковну службу припинено. Значна частина духовенства, яка не підтримала рішення Собору, зазнала репресій. Із пізніших документів відомо, що не побажали возз'єднатися 590 священників, з яких 344 були заарештовані й засуджені.⁴⁴

⁴⁴ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): Документи радянських органів державної безпеки: У 2 т. - К., 2006; Боцюрків Б. «Саморозпуск» Української греко-католицької церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Третій Міжнародний конгрес українців: Історія. - Х., 1996. - Ч. 2. - С. 198-203; Боцюрків Б. Так званий «саморозпуск» української греко-католицької церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. - 1998. - № 1.-С. 106-112; Марчук В. Українська Греко-католицька церква в 1946-1987 роках/Україна: культурна спадщина, націо-

У цей час влада розгорнула наступ проти греко-католицької церкви на Закарпатті. Наприкінці війни Мукачівська єпархія налічувала 433 священики, частина з яких згодом виїхала в інші країни. Місцевий єпископ перебував в Ужгороді, де діяла Духовна академія. Після львівського собору посилювалися переслідування греко-католицького духовенства Закарпаття, зокрема арештовано отців А. Азарія, Т. Дурневича, М. Мукулу, І. Міню, М. Монді, І. Поповича, С. Уйгелі, К. Феделеша, звинувачених у співпраці з ворогом та «буржуазному націоналізмі». Однак створити ініціативну групу не вдалося, значною мірою завдяки зусиллям єпископа Т. Ромжі. Тож влада вирішила знищити владику, використавши для цього спецслужби. Міністерство держбезпеки УРСР організувало замах на єпископа, і він помер 1 листопада 1947 р.⁴⁵ На чолі греко-католицької церкви краю став о. М. Мурані, який до кінця боронив Церкву, остаточно ліквідовану в Закарпатті через два роки. Отже, у 1949 р. відбулося «добровільне возз'єднання» Мукачівської єпархії з Руською православною церквою.⁴⁶ Греко-католиків остаточно поставлено поза законом. Але репресована церква і далі діяла, тепер уже в підпіллі.⁴⁷

Голод 1946-1947 років

Пережили дві світові війни
Та безліч війн, де крові лилося менше.
Пережили часи, коли виздохли навіть миші,
Бо пропадають з голоду і польові гризуни.
Коротич В. Село

Ну, а, говорячи чесно і строго,
Нашому горю не скласти ціни:
Той недорід 46-го року
Був не солодший самої війни.
Борис Нечерда

нальна свідомість, державність. - Львів, 2000. - Вип. 7. - С. 550-562; Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ // 3 архівів ВУЧК- ГПУ- НКВД-КГБ. - 2003. - № 1. - С. 287-354; Концур-Карабінович Н. Львівський собор 1946 р. в антиунійній політиці радянського тоталітарного режиму / Автореферат ... канд. іст. наук. - Івано-Франківськ, 2010.

⁴⁵ Халахан А. Спогади про смерть блаженного Теодора Ромжі // Карпатика. - Вип. 20. - Ужгород, 2002. - С. 103-104; Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть. - Львів, 2001.

⁴⁶ Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944-1949 роках // Ковчег. - Львів, 2000. - Ч. 2. - С. 290-299; Бендас С. М., Бендас Д. С. Священики-мученики, сповідники вірності. - Ужгород, 1999.; Волошин Ю. Ліквідація Ужгородської унії (1948 р.) // 3 архівів ВУЧК- ГПУ- НКВД- КГБ. - 1999. - № 1/2. - С. 406-418; Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії // Людина і світ. - 1999. - № 1. - С. 34-38; Капітан Л. Ліквідація греко-католицької церкви у Закарпатті // Краєзнавство. - 2012. - № 3. - С. 71-83; Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб 1944-1949. - Вишгород, 2019.

⁴⁷ Концур-Карабінович Н. М. Початки підпілля УГКЦ // Науковий вісник Івано-Франківського богословського ун-ту ім. І. Золотоустого. - 2018. - Вип. 13-12. - С. 409-416; Опря А. В. Діяльність УГКЦ в Україні в післявоєнний період (кінець 40-х - початок 90-х рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського ун-ту. - 1998. - Т. 2 (4). - С. 298-303; Репресована церква. - Дрогобич, 1994; Сергійчук В. І. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. - К., 2001.

В Україні під час війни пограбовано та зруйновано 30 тис. колгоспів, радгоспів МТС, тисячі сіл, з яких 250 стерто з лиця землі. Різко скоротилося поголів'я худоби. Коней залишилися 30% довоєнної кількості, великої рогатої худоби - 43%, овець і кіз - 26%, свиней - 11%. Значно постраждали тракторний та комбайновий парки. Додалися посуха. У січні 1946 р. М. Хрущов, виступаючи на нараді передовиків сільського господарства, сказав: «Засуха, вона, як і хвороба: коли з'являється, то найбільше приковує до ліжка людей з слабким організмом, вони швидше захворюють, легше піддаються хворобі». Території, охоплені посухою, були більшими, ніж 1921 р. Середня врожайність зернових у колгоспах знизилася до 3,8 ц/га.⁴⁸ У південних областях вона була ще нижчою - лише 2,3-2,9 ц. Валовий збір усіх зернових в УРСР становив 531 млн пудів, або втричі зменшився порівняно з 1940 р., і був меншим навіть ніж голодного 1921 р. Цього року багато колгоспників нічого не здобули на трудовні. Крім того, у роки війни були розорені їх підсобні господарства. 43% колгоспників не мали корів, а 20% узагалі ніякої худоби. Це ще більше ускладнило їхнє становище. Творення голоду відбувалося шляхом непомірних хлібозаготівель. Влада, як і раніше, використала село як донора для відбудови економіки, відновлення військово-промислового комплексу. Демонструючи міфічні переваги соціалізму і прагнучи раніше держав Зах. Європи, теж охоплених посухою, скасувати карткову систему,⁴⁹ створювалися «резерви зерна», а також постачався хліб майбутнім союзникам - країнам новоствореного соціалістичного табору. 1946 р. з СРСР вивезено 350 тис. т зерна до Румунії, 1947 р. - 600 тис. т - до Чехословацької республіки, за ті два роки Польська республіка отримала з СРСР 900 тис. т хліба. А в Молдавській РСР і південних областях УРСР стрімко поширювався голод, і лише за перше півріччя 1947 р. офіційно зареєстровано 130 випадків людодівства.⁵⁰

4 липня 1946 р. РМ УРСР і ЦК КП(б)У таємною постановою затвердили річний план хлібозаготівель з урожаю 1946 р. по УРСР 340 млн пудів; вимагалося у дводенний строк довести до районів встановлені для кожної області плани хлібозаготівель; розробити й довести до кожного господарства п'ятиденні графіки здавання зерна з метою закінчення хлібозаготівель не пізніше 1 жовтня 1946 р. Замість зниження цей план у липні 1946 р. 23 областям України ще підвищено.⁵¹ 22 липня 1946 р. з метою безумовного виконання державного плану хлібозаготівель кожною областю і районом Української РСР, що мали добрий урожай, обов'язкове постачання зерна державі в межах до 50% від розмірів хлібозаготівель, нарахованих за діючими нормами. Загальне збільшення хлібопостачання становило 21013 тис. пудів. Вилучення зерна та іншої сільськогосподарської продукції, мізерна видача чи невидача зовсім зерна колгоспникам на зароблені трудовні, вибивання непосильних податків, накладених на присадибні господарства селян, викликали майже у всій Українській РСР голод, що швидко поширювався. 10 серпня 1946 р. М. Хрущов направив Сталіну доповідну записку про хлібозаготівлі в УРСР, повідомляючи, що на 5 серпня 1946 р. план хлібозаготівлі у розмірі 362750 тис.

⁴⁸ Ковпак Л. В. Голод 1946—1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. - Вип. 13. - К., 2008.

⁴⁹ Вронська Т.В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941—1947 рр.) // Сторінки воєнної історії України. - К., 1998. - Вип. 2. - С. 163-183.

⁵⁰ Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. - 2006. № 6. С. 98-124.

⁵¹ Рабенчук О. П. Голод в Україні 1946-1947. Документи та матеріали. - Київ; Нью-Йорк, 1996. - С. 32-35.

пудів (включаючи збільшення хлібопостачання на 22750 тис. пудів) виконано на 24,3% (88042 тис. пудів). Однак у серпні 1946 р. під тиском центру керівництво УРСР знову підвищило хлібозаготівельний план більшості областям. Для УРСР план збільшено до 363 млн пудів.

21 серпня 1946 р. сільський відділ ЦК КП(б)У повідомляв ЦК КП(б)У про заходи боротьби з перевезенням хліба із західних областей України. Відмічалось, що органи транспортної міліції УРСР у зв'язку з постановою Ради міністрів РСФСР від 31 липня 1946 р. про заборону продажу зерна на ринку колгоспами, колгоспниками та одноособами до виконання ними плану хлібозаготівлі з урожаю 1945-1946 років, організували на великих залізничних станціях УРСР оперативні загороджувальні загони. У червні транспортна міліція УРСР зняла з товарних потягів 62.400 осіб, що добиралися до Зах. України за хлібом. За дві останні декади липня знято 97.633 особи.⁵²

5 вересня 1946 р. міністр землеробства УРСР Г. Бутенко повідомив М. Хрущова, що внаслідок посухи 1946 р. у ряді районів УРСР значна частина озимих та затятих зернових загинула, а ті посіви, які збереглися, дали дуже низький урожай. Найбільше постраждало від засухи колгоспу 28 районів Одещини, 8 районів Миколаївщини, 7 районів Херсонщини, 17 районів Сумщини, а також усі райони Харківської і Ворошиловградської областей. Відсутність хліба створила серед колгоспників потерпілих районів неспокійні настрої,⁵³ спостерігалось багато втеч колгоспників до міст.⁵⁴ Аби дати можливість колгоспам зібрати врожай 1946 р. і провести роботи під урожай 1947 р. потрібно було надати колгоспам мінімальну продовольчу позику у розмірі 77 тис. т, що становило б по 200 г на трудовень, замість наявних 50-100 г.

30 вересня 1946 р. для «запровадження економії у витрачанні хліба» згідно з постановою Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1946 р. «Про економію у витрачанні хліба», РМ УРСР і ЦК КП(б)У скоротили відпуск муки, крупи, зернопродаж на жовтень 1946 р. по УРСР на 35.250 тонн від рівня витрати за планом на вересень, встановленого в розмірі 132.170 тонн. Скорочувалася кількість осіб, які мали забезпечуватися продовольством у сільській місцевості: на 2.892.100 осіб, знімались з пайкового забезпечення хлібом у містах та робітничих поселеннях 742.400 осіб. Обмежувався контингент населення з пайкового хліба у жовтні 1946 р. у містах та селах: до кількості не більше 9,6 млн осіб замість передбачених раніше 13,4 млн.

За тотальної викачки з села всього вирощеного плану виконано на 62,4%. Це викликало репресії до обласних та районних керівників, голів колгоспів та безпосередньо колгоспників. Директиви-постанови центру дозволяли видавати колгоспникам на трудовні лише 15% від зданого зерна за умови виконання колгоспом плану хлібозаготівель. Під приводом «економії у витрачанні хліба» з 1 жовтня 1946 р. з централізованого постачання знято 3,5 млн людей, з них

⁵² Холодницький В. Боротьба за виживання в умовах голоду 1946-1947 рр. // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. - Чернівці, 2005. - Ч. 3. - С. 239-249.

⁵³ Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період / Автореферат ... канд. іст. наук. - К., 2004; Крупина В. Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945-1948 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - К., 2005. - Вип. 8. - С. 191-197; Рабенчук О.П. Соціальні настрої та пове дінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. - 2006. - № 4. - С. 87-100.

⁵⁴ Алфьоров М. Вплив голоду 1946-1947 рр. на міграційно-демографічні процеси у Донбасі // Схід. - 2005. - № 5. - С. 53-56.

2,9 млн селян. У містах пайкового хліба позбавлено багато утриманців і дітей, найбільше - у Сталінській, Дніпропетровській, Харківській, Ворошиловградській, Одеській областях. Партійно-радянська еліта постачалася через систему закритих розподільників. 19 жовтня 1946 р. Рада міністрів і ЦК КП(б)У відповідно до постанови Радміну СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 жовтня 1946 р. установили з 1 листопада 1946 р. розмір домішки вівсяної, ячмінної та кукурудзяної муки при хлібовипіканні для всіх споживачів у всіх областях УРСР до 40%. 2 листопада 1946 р. ЦК КП(б)У таємною постановою затвердив на період до 20 листопада 1946 р. завдання із хлібозаготівлі від господарств колгоспників, робітників, службовців та одноосібників у розмірі 2640 тисяч пудів, у зв'язку з тим, що в ряді областей обкому КП(б)У, облвиконкоми та уповноважені Міністерства заготівель УРСР обмежувалися при заготівлі хліба від перерахованих господарств лише встановленим планом і не вживали заходів щодо виїмки всього хліба, який потрібно було зібрати з цих господарств за врученими зобов'язаннями та заборгованістю за 1945 р. Відповідним органам Дрогобицької, Львівської, Волинської, Рівненської, Чернівецької, Станіславської і Тернопільської областей доручалось застосувати суворі заходи для виконання плану.⁵⁵

22 листопада 1946 р. до Радміну УРСР і ЦК КП(б)У надійшла таємна директива РМ СРСР і ЦК ВКП(б) з вимогою посилення хлібозаготівель та покарання приховувачів хліба. 29 листопада МДБ УРСР повідомило МДБ СРСР про опухання і смертність від голоду мешканців Тарутинського, Бородинського районів Ізмаїльської області. 9 грудня 1946 р. Херсонський обком та облвиконком повідомляли Хрущову про скрутне продовольче положення області - у 96 перевірених колгоспах (з 896) встановлено факти опухання від голоду, гостро потребували продовольчої допомоги 50 тис. осіб. 7 січня 1947 р. МДБ УРСР рапортувало про важкий продовольчий стан колгоспів Кіровоградщини. 1223 сім'ї не мали продуктів харчування і перебували у виснаженому стані з ознаками дистрофії. Особливо постраждали сім'ї колгоспників, загиблих на фронті, багатодітні, сім'ї інвалідів війни. 8 січня МДБ УРСР направило

⁵⁵ Голод в Україні 1946-1947 років: Документи // Укр. іст. журн. - 1995. - № 6. - С. 115-123; 1996. - № 1. - С. 129-142; № 2. - С. 116-132. Голод 1946—47 рр.: свідчення очевидців // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1994. - № 1. - С. 158-162; Запотаємний голод сорокових // Неопалима купина. - 1995. - № 5-6. - С. 157-170; Білас І. Невідомий голодомор в Україні // Військо України. - 1993. - № 6. - С. 86-107. 3856. Веселова О. Геноцид голодомором 1946-1947 років в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. - К., 2003. - Вип. 7. - С. 384-405; Веселова О. Геноцид українського народу під час голодомору 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. - 2003. - № 6. - С. 11-25; Веселова О. Голод 1946-1947 років в Україні // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». - К.; Х., 1997. - Ч. 2. - С. 56-60; Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. - 2006. - № 6. - С. 98-124; Веселова О. Приховування тоталітарною системою однієї з болючих проблем післявоєнної історії України - трагедії голоду 1946-1947 рр. // Другий міжнародний конгрес українців. Історія. - Львів, 1994. - Ч. 2. - С. 130-135; Веселова О. Тоталітарна держава СРСР - призвідець голоду 1946-1947 рр. в Україні // Третій Міжнародний конгрес українців. - Х., 1996. - Ч. 2. - С. 148-152; Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України // Український історичний журнал. - 1995. - № 6. - С. 112-115; Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. - К.; Нью-Йорк, 1998; Калініченко В. В. Голод 1946-1947 рр. в Україні // Вісник Харківського ун-ту. - 1999. - № 441. Історія. - Вип. 31. - С. 236-246; Калініченко В. В. Повоєнний голод в Україні / Автореферат ... канд. іст. наук. - Х., 2001; Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946-1947 рр. // Україна ХХ ст. - К., 2005. - Вип. 9. - С. 368-384.

МДБ СРСР повідомлення про голод в Одеській області. Тоді ж сигналізовано про захворюваність на дистрофію і смертність серед робітників і колгоспників Дніпропетровської обл. Керівництво дніпропетровських заводів, знаючи про існування робітників, які хворіли на дистрофію, не вживало заходів щодо надання їм допомоги. У Петриківському та Петропавлівському районах області взято на облік 1500 сімей, які потребували термінової допомоги хлібом. 11 січня секретар Полтавського обкому партії В. Марков направив повідомлення секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку про продовольчі труднощі та факти виснаження і голоду в області. У 1946 р. у Полтавській області з 2460 колгоспів на трудодні колгоспникам видано до 100 г хліба у 186 колгоспах, від 100 г до 200 г - у 812 колгоспах, від 200 г до 300 г - у 876 колгоспів. У 58 колгоспах видано на трудодень від 500 г до 1 кг хліба. Продовольчий стан погіршився і тим, що внаслідок німецької окупації багато колгоспів залишилися без корів і не мали присадибного господарства. 10 лютого в Дніпропетровську обласний відділ охорони здоров'я направив доповідну записку облвиконкому та обкому КП(б)У про факти захворювання на дистрофію серед населення області. На початок лютого у 22 містах та районах було 6476 хворих, з них дорослих - 4434, дітей - 2342. Госпіталізовано 887 осіб. Внаслідок неможливості госпіталізації більшості хворих катастрофічна ситуація склалася у багатьох районах, особливо у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Павлограді, Нікополі. Госпіталізація хворих на дистрофію, особливо в сільських районах, не мала позитивних наслідків, бо у лікарнях не було хліба та продуктів харчування. 12 лютого Сталін та керуючий справами Ради міністрів СРСР О. Чадаєв направили телеграму Раді міністрів УРСР. Як виняток, дозволено постачати хлібом з 15 лютого до червня 1947 р. робітників, службовців та членів їхніх сімей, які проживали в сільській місцевості УРСР у кількості 260 тис. осіб додатково до затвердженого на лютий контингенту, в тому числі 191 тис. осіб, осіб працездатних, за нормою 200 г хліба на день та 69 тис. осіб непрацездатних членів сімей за нормою 100 г хліба на день. 17 лютого УМВС Ізмаїльської області доповіло МВС УРСР про продовольчі труднощі та людодієство. Внаслідок недоїдання збільшилася смертність і захворювання на дистрофію. За січень 1947 р. в області померло 4533 особи, народилося - 1258. При цьому 1568 осіб померло від дистрофії. За першу декаду лютого 1947 р. померло 2625 осіб, із них від дистрофії - 978. В області було 16 тис. хворих на дистрофію. Особливо велика смертність спостерігалася в Новоіванівському і Белградському районах. Протягом січня-лютого 1947 р. виявлено випадки канібалізму. 1 березня уряд СРСР ухвалив виділити додатково колгоспам України насінневу позику для сівби 1947 р. у кількості 90 тис. т. М. Хрущов та Л. Каганович мали забезпечити безумовне виконання державного плану весняної сівби в УРСР, особливо ярої пшениці.⁵⁶ Тоді ж на Запоріжжі виконком Великобілозерської райради направив доповідну, що у районі 2251 особа, опухла від голоду, є голодні смерті. З загальної потреби хліба для постачання робітників і службовців 25 тонн, район отримував хлібні картки на 10650 кг хліба із запізненням щомісячно до 10 днів.

З березня 1947 р. першим секретарем КП(б)України призначено Л. Кагановича. У відповідь на директиву Сталіна від 15 вересня 1947 р., в якій засуджувалося послаблення керівництва заготівлею зерна, у Раді Міністрів

⁵⁶ Голод в Україні. 1946-1947. Документи та матеріали. - Київ; Нью-Йорк, 1996. - С. 157- 163, 176, 178, 184, 194-195.

УРСР повернулися до застосування надзвичайних адміністративних заходів. М. Хрущов, Л. Каганович, уповноважений Міністерства заготівель СРСР по УРСР В. Калашніков доповідали Сталіну: «Колгоспи, радгоспи та селянські господарства УРСР, виконуючи соціалістичні зобов'язання та дані Вам обіцянки, 10 жовтня 1947 р. достроково виконали державний план хлібозаготівель на 100,3%. Здавання хліба державі понад план продовжується». Найлютішим голод був зимою та весною 1947 р., перетворившись на голодомор. 6 лютого 1947 р. МДБ УРСР повідомляло МДБ СРСР про випадки канібалізму та труподства в Дніпропетровській та Ізмаїльській областях. 25 лютого МДБ УРСР повідомляло - за два місяці 1947 р. зафіксовано 16 випадків вживання в їжу людських трупів, у тому числі: в Ізмаїльській області 13 випадків.

Вибита з голодуючого українського села продукція відправлялася до різних регіонів СРСР. Україна була головним постачальником зерна для Ленінграда, низки областей РСФСР, овочів - для Москви. Багато хліба вивозилося за кордон. За 1946-1947 рр. у країнах Західної Європи: Польську республіку, Чехословацьку республіку, Народну Республіку Болгарію, Німеччину, Францію з СРСР експортовано 2,5 млн т зерна. Міністр заготівель СРСР Двінський повідомляв 5 вересня 1947 р. Л. Кагановича: «Намітили додатково вивезти за межі України 267 тис. т зерна, які в порядку переміщення держрезерву 208 тис. т, що оформлюються Міністерством продовольчих резервів. Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до 1 млн тонн».

Голод вразив майже всю Українську РСР за винятком західних областей. Смертельних мук голоду зазнали хлібороби півдня: Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської.⁵⁷ Страшними лецатами стискав голод населення Північчю - Полтавської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської областей.⁵⁸ Тяжко терпіли від голоду жителі сіл та міст Вінницької,⁵⁹ Кам'янець-Подільської,⁶⁰ Сталінської, Ворошиловградської,⁶¹ Харківської,⁶² Сумської,⁶³ Житомирської областей.⁶⁴ У західному регіоні, де селяни збирали урожай, загопи УПА, організуючи опір вивезенню зерна, закличали населення допомагати голодуючим, які їхали туди за хлібом. Мешканці заходу України рятували від голоду не лише своїх земляків - українців, а й росіян, білорусів, молдован, які, обминаючи загороджувальні загопи міліції, пробивалися з голодуючих областей РСФРР, Молдавської РСР та Білоруської РСР

⁵⁷ Горбунов К.Є. Голод 1946-1947 років на території півдня УРСР. - Миколаїв, 2006.

⁵⁸ Веселова О. Голод 1946-1947 рр. в Кіровоградській області УРСР // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. - К., 2005 - Вип. 14. - С. 433-441.

⁵⁹ Пилявець Ю. Голодомор 1947 р. на Вінниччині // Розвиток історичного краєзнавства. - К., 1991, - С. 328-331.

⁶⁰ Шульга І. Г. Голодомор 1947 року на Поділлі // Розвиток історичного краєзнавства. - К., 1991, - С. 327-328.

⁶¹ Задніпровський О. І. Матеріали відділів ЗАГС - джерело з історії голоду 1946-1947 рр. у Донбасі // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - К., 1999. - Вип. 6. - С. 209-212. Задніпровський О. І. Свідчення сучасників голоду 1946-1947 рр. на Донеччині // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. - К., Донецьк, 2001. - Вип. 18. - С. 53-60.

⁶² Калініченко В. Голод 1946-1947 рр. на Харківщині // Вісник Харківського ун-ту, - 2000. - № 485. Історія, - Вип. 32. - С. 169-175.

⁶³ Веселова О. Сумщина в голодні 1946-1947 роки // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - К., 1999. - Вип. 7. - С. 331-336.

⁶⁴ Гаврилюк О. Н. Голод 1946-1947 років та Житомирщина // Житомирщина крізь призму століть. - Житомир, 1997. - С. 88-91.

за спасінням, і знаходили його. Але страждали від голоду і жителі західних областей. Найбільше – Ізмаїльської та Чернівецької, де на той час проходила насильницька колективізація.⁶⁵ Сім'ям, що вступали до колгоспів, видавали по 200 кг зерна, і вони виживали, інші голодували, часто гинули. У цих двох областях на той час смертність перевищувала народжуваність. Найвищою була дитяча смертність. Голодуючі їли сурогати, траву, листя дерев, м'ясо загиблих тварин, ховрашків. Доходило й до канібалізму. Люди відкопували мерзлу картопля, буряки, що позбулися на полі після збирання. Навесні рятувалися шавлем, кропивою, лободою. Внаслідок недоїдання поширилася дистрофія. У цей час у міських та сільських лікарнях перебувало 125 тисяч таких хворих. 100 тис. знаходилися у тяжкому стані, але не могли бути госпіталізованими, бо не вистачало лікарняних ліжок. На 2 липня 1947 р. в УРСР налічувалося 2,154 млн виснажених голодом. Поширювався й тиф. 30 липня 1947 р. УМВС Чернівецької області направило Міністерству внутрішніх справ УРСР донесення про реєстрацію в області 39.594 хворих на дистрофію, з них дітей до 14 років - 10397, госпіталізованих - 4221, померлих від дистрофії - 2829 осіб. Загальне число жертв оцінюють у 1 млн.⁶⁶ Як і 1933 р., даний голод викликав потужний селянський опір.⁶⁷

УПА проти сталінського режиму

Твердою віра в хлопців тих була.
Як мовиться - дивились, мов у воду.
Раз кров героїв ріками текла,
То вірили, що Бог пошле свободу.

Сердюк З. Повстанський архів

⁶⁵ Яценюк П., Холодницька Т. Голод 1946-1947 рр. і «Радянська Буковина» // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. - Чернівці, 2005 - Ч. 3. - С. 250-256; Скалозуб А. Г., Пшеничний Т. Ю. Голод 1946-1947 років в Ізмаїльській області у складі Української РСР як одна з найбільших післявоєнних трагедій регіону // Проблеми регіональної історії України. - Херсон, 2019. - С. 111-114; Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944-1953 рр.) / Автореферат ... канд. іст. наук. - Львів, 2000; Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. - Львів, 2000; Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села - 40 - поч. 50-х рр XX ст. / Автореферат ... д-ра іст. наук - Львів, 2004; Сеньків М. В., Думинець І. О. Колективізація сільського господарства в західних областях України. 1944-1952 рр. - Дрогобич, 1997; Сеньків М.В. Політика радянської влади щодо західноукраїнського селянства 1939-1941 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського ун-ту. Історичні науки. - 2003. - Т. 11. - С. 239-247.

⁶⁶ Маковійчук І. М., Пілявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946-1947 роках // Український історичний журнал. - 1990. - № 8; Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946-1947 р. // Науковий збірник Українського Вільного Університету. - Мюнхен, 1992; Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні 1946-1947 років // Український історичний журнал. - 1995. - № 6; 1996. - № 1,2; Голод в Україні 1946-1947: Документи та матеріали. - Київ-Нью-Йорк, 1996; Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947). - К., 2013; Антоноук Я. Голод 1946 - 1947 років, за документами підпілля ОУН // Минуле та сучасне Волині та Полісся. - Вип. 59. - Луцьк, 2016.-С. 10-18.

⁶⁷ Кононенко В. В. Антирадянські виступи на території Вінницької області у перші післявоєнні роки (1945-1947 рр.) // Наукові записки Вінницького ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія. - 2001. - Вип. 3. - С. 127-130.

З приходом Червоної армії на Правобережжя УПА починає боротьбу проти неї.⁶⁸ Про намагання УПА утвердитися як «третя сила» свідчить статистика: лише в жовтні-листопаді 1943 р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів. Повстанці були змушені в роки війни воювати ще й на третьому фронті - проти поляків. Початком конфлікту стали масові вбивства українців Холмщини та Підляшшя, здійснені польською Армією Крайовою ще 1941 р. Незабаром ці терористичні акції були поширені й у Галичині та на Волині. Тільки на Холмщині 1943-1944 рр. польські формування знищили 5000 українців. Спроби керівництва УПА досягти порозуміння і звертання митрополита А. Шептицького успіху не мали.⁶⁹ Ще у серпні 1943 р. за наказом радянського командування з Білорусії в район Ковеля та Любомля було перекинуто 2000 партизанів, але, втративши в протистоянні з повстанцями 1500 осіб, ці формування відступили.⁷⁰

З поч. 1944 р. активізувалася боротьба УПА проти червоних партизанів, а потім і Червоної Армії. Найбільший бій між бандерівцями і чекістами відбувся у квітні 1944 р. біля с. Гурби Мізоцького району на Рівненщині. Останніх було 30 тис. під командою генерала-українця Марченка, бандерівців - 5 тисяч під командою Ясеня (М. Свистуна), втрати УПА склали 3588 чоловік.⁷¹ Після каральних акцій УПА-Північ скоротилася до 11 куренів, УПА-Південь - до трьох. 1 вересня 1944 р. у районі Коломиї відбулася остання сутичка повстанців з гітлерівцями. З 1945 р. тягар боротьби припав на УПА-Захід, дії перенеслися з Волині і Полісся на Галичину і Буковину. На початку 1946 р. у західних областях сконцентровано 585 тисяч радянських військ. За півроку відбулося півтори тисячі боїв, коли УПА втратила 5 тисяч вояків, радянська сторона - 15 тисяч. Загальні же втрати за всі роки склали 20 тисяч упівців проти 22 тисяч радянських військовиків. За амністією 1945 р. з лісів вийшла 41 тисяча повстанців. Усього оголошувалося сім амністій з осені 1945 р. до 1949 р. УПА почала виводити своїх людей до Німеччини й Австрії.⁷² У наступні роки здійснено рейди до Румунії, Чехословаччини, Польщі, Білорусії, Литви.⁷³

⁶⁸ Поліковський М. Червона армія (війська НКВС) і Українська Повстанська Армія: хроніка протистояння // Розбудова держави - 1994. - № 10. - С. 22-29; Кучер В. І. Вилік тоталітарної системи: боротьба УПА за незалежну Україну // Сторінки воєнної історії України. - К., 1998. - Вип. 2. - С. 243-258.

⁶⁹ Лисенко О. Є. Українсько-польське протистояння під час Другої світової війни // Україна в епіцентрі протистояння світових систем. - К., 2021. - С. 175-204.

⁷⁰ Коваль М. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Український історичний журнал. - 1994. - № 2-3. - С. 94-129; № 4. - С. 89-107, 132; № 5. - С. 98-115; №6. - С. 98-114; 1995. - № 1. - С. 87-107; №2. - С. 93-122; №3. - С. 101-123; №5. - С. 100-108.

⁷¹ Марчук І., Тищенко О. Гурби. Квітень 1944-го. - Рівне, 2007.

⁷² Андрухів І. Опір збройних формувань ОУН-УПА радянській владі на теренах Станіславщини (березень 1944 - червень 1945 р.) // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови української держави. - Івано-Франківськ, 2006. - С. 13-22; Киричук Ю. Партизанська боротьба УПА-ОУН у західних областях УРСР (травень 1945-1946 рр.) // Україна модерна. - 2002. - Ч. 7. - С. 141-161.

⁷³ В'ятрович В. Закордонний рейд УПА у документі американської розвідки // Воля і Батьківщина. - 1999. - № 1. - С. 67-78; В'ятрович В. Тактика повстанських рейдів // Визвольний шлях. - 1999. - Кн. 6. - С. 685-691; В'ятрович В. Під прапором Степана Бандери через країни та кордони // Народознавчі зошити. - 1999. - № 1. - С. 52-61; В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. - Львів; Торонто, 2001; В'ятрович В. Рейд українських повстанців у Прибалтику // Український визвольний рух. - 2003. - Вип 1. - С. 144-151.

Окремі загони УПА заходили і на Закарпаття та до Пряшівщини. Перший з подібних рейдів відбувся у серпні - вересні 1945 р. Словацька газета «Демократ» 20 вересня відзначала: «До цього часу не було випадків, щоб ці групи допускали насилля над жителями чи майном громадян». Тоді на Пряшівщину прибули радянські підрозділи. 1 січня 1946 р. командувач прикордонними військами на Закарпатті П. Конторов підписав договір зі словацькими колегами про вільний перетин кордону з метою переслідування бандерівців. Тим не менше у квітні 1946 р. УПА здійснило другий рейд на Пряшівщину. Вояки відвідали 106 сіл, провели 11 великих мітингів, понад сто менших бесід, взяли участь у восьми богослужіннях, розповсюдили багато літератури. 1947 р. бандерівці здійснили у Закарпатській області 6 збройно-політичних акцій. 1948 р. упівці не раз з'являлися в Ясіня та Усть-Чорнянському лісництві.⁷⁴

Масштабне протистояння радянських військ і УПА 1946 р. отримало назву «Велика блокада» і ділиться на три періоди: 1) від початку розміщення гарнізонів у селах (10-20 січня 1946 р.) напередодні виборів до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.), 2) від виборів до кінця квітня, коли гарнізони забрано з сіл, 3) повернення гарнізонів у села на початку травня і квартирування там до кінця червня 1946 р. Усього в рамках цієї блокади відбулося 1500 боїв, в яких повстанці утратили 5000 чол., а радянська сторона - 15000. Проте організаційна мережа підпілля практично не постраждала. Провал блокади став однією з причин тимчасового усунення М. Хрущова від посади першого секретаря ЦК КП(б)У і зняття генерала-лейтенанта В. Рясного.⁷⁵ Після цього боротьба з УПА перейшла з компетенції партійних органів повністю у відання військово-чекістських кіл. МДБ УРСР очолив генерал-лейтенант М. Ковальчук (колишній начальник СМЕРШу 4-го Українського фронту). 2000 винищувальних батальйонів (35 тис. бійців) передано до МДБ УРСР. 1946 р. припинила діяльність УПА-Північ, а 1947 - групи-округи «Буг» і «Лисоня». 1947 р. бандерівці вбили заміністра оборони Польщі К. Сверчевського, що стало приводом до польсько-радянської операції «Вісла» - депортації всіх українців зі східних окраїн Польщі на її захід.⁷⁶ У 1948-1949 рр. вже активно діяла лише група «Говерля» та окремі сотні на Гуцульщині.

У лютому 1947 р. Міністерство держбезпеки УРСР «вдосконалило» методи знищення керівництва УПА. Для цього виділено 1094 засекречених оперативників. Знищення керівництва УПА і ОУН мало деморалізувати особовий склад підпілля. У квітні 1947 р. у Львові за участю Л. Кагановича і М. Хрущова відбулася нарада відповідних служб усіх західних областей. Начальники обласних управлінь МДБ звітували про успіхи, наводили цифри знешкоджених «бандитів». Л. Каганович і М. Хрущов у виступах закликали

⁷⁴ Вегеш М. М. Сторінки історії ОУН - УПА в Закарпатті // Карпатика. - Вип. 7. - Ужгород, 2000. - С. 51-100.

⁷⁵ Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні // Військово-науковий вісник. - 2018. - Вип. 30.

⁷⁶ Акція «Вісла»: Документи. - Львів; Нью-Йорк, 1997; Щерба Г. «Евакуація-депортація» українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. - 1991. - Кн. 9. - С. 1104-1114; Щерба Г., Яремкевич Л. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // Визвольний шлях. - 1992. - Кн. 2. - С. 198-208.; Сергійчук В. Вигнання лемків з рідної землі // Український Світ. - 1997. - Спецвипуск. - С. 12-14. Кудласевич О. М. Депортація українського населення: політичні причини та економічні наслідки (до 75-х роковин операції «Вісла») // Історія народного господарства та економічної думки України. - 2019. - Вин. 52. - С. 178-188.

покінчити з націоналістичним підпіллям. Органи держбезпеки та внутрішніх військ діяли як завойовники, грубо нехтуючи будь-які норми законності. Своїм завданням вони вважали не тільки знешкодження збройного опору ОУН і УПА, а й залякування населення. І це робилося методами грубого тиску: оголошення сіл «бандерівськими», фальсифікаціями карних справ, прилюдним демонструванням убитих повстанців, спаленням та вирубуванням лісових масивів. Кожні десять днів - 5, 15, 25 числа поточного місяця обкоми партії подавали в ЦК КП(б)У інформацію про перебіг боротьби з національним рухом. У цих повідомленнях описували методи боротьби: використання агентів, перебіжчиків, особливо влаштування нічних засідок, у тому числі й малопомітних з 1-3 осіб, оточення схронів і закидання їх гранатами, палення будівель, запідозрення на предмет перебування у них «бандитів». Каральні операції супроводили масові жорстокі репресії.⁷⁷ У серпні 1944 р. після бою зі загоном повстанців відділ НКВС спалив с. Пирятин Жовківського району на Львівщині. При цьому розстріляно 50 мешканців. Того ж місяця було оточено с. Сеньковичі біля Рави-Руської, яке було спалене, а чоловіче населення розстріляне. Таких прикладів можна навести десятки. Сталінський режим вдався і до прилюдного виконання смертних вироків, винесених засудженим воякам УПА і членам ОУН. У грудні 1944 р. в західні області України прибула виїзна сесія Военної колегії Верховного Суду УРСР, котра засудила 23 активних членів ОУН до смертної кари. Вироки виконували на площах міст і сіл. Для цього спеціально збирали міських жителів. У Дрогобичі на страту членів ОУН зібрали близько 13 тис. людей. Використовували весь багатющій досвід «таємної війни», навіть створення псевдозагонів та боївок для полегшення розкриття справжніх повстанських схованок. Станом на 20 вересня 1945 р. в західних областях України діяло 156 псевдобандерівських груп зі загальною кількістю учасників у них 1783 особи.⁷⁸ У 1948-1949 рр. проти повстанців кинуті чотири дивізії МДБ УРСР. Операцією особисто керував міністр держбезпеки республіки М. Ковальчук. Війська блокували великі території. Сталися численні сутички між підрозділами МДБ УРСР та загонами повстанців. Обидві сторони зазнали значних людських втрат. За 1949 р. у Станіславській обл. вбито 740 і арештовано 1002 повстанці. У Дрогобицькій обл. відповідно 707 і 303 особи.⁷⁹

Під кінець 1949 р. рух остаточно перейшов на підпільні методи боротьби. З вересня 1949 р. Р. Шухевич оголосив про демобілізацію останніх відділів УПА. Відтоді в Україні діяло збройне підпілля, що зосереджувалося на про-

⁷⁷ Нагірняк М.Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944—1953) / Автореферат ... канд. іст. наук. - Львів, 2003.

⁷⁸ Вовкулаки: Спеціальні провокаційно-розвідувальні групи НКВД-МГБ проти ОУН-УПА // Літопис Червоної Калини. - 1993. - № 3-4 (21-22). - С. 53-58; Мизак Н. С., Карпо В. Л. Провокаційно-репресивні заходи НКВС супроти формувань ОУН-УПА на теренах південної Тернопільщини у 1944 рр. // Наукові записки Переяслав-Хмельницького ін-ту ім. Г. Сковороди. Історичний ф-т. - 1999. - Вип. 6. - С. 130-138; Сергійчук В. Під виглядом УПА діяло близько 150 спецгруп НКВС // Українська культура. - 2006. - № 12. - С. 30-31; Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбойок НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. - К., 2006; Льницький В. І. Використання радянськими силовими органами спеціальних засобів і компрометаційних заходів у боротьбі з українським визвольним рухом (1944-1950-і рр.) // Актуальні питання гуманітарних наук. - 2021. - Вип. 42. - С. 24-38.

⁷⁹ Кондратюк К., Качмар В. Новітня історія України (1945-2020 роки). - Львів, 2020. - С. 45-46.

тидії колективізації, антирад. агітації, замах на представників адміністрації, комуніст, активістів і військовиків, диверсіях, актах саботажу. Після загибелі Р. Шухевича (5 березня 1950 р.) активність підпілля різко знизилася.⁸⁰ Останній керівник ОУН і УПА В. Кук (1950-1954) вживав заходів задля збереження кадрів (3500 осіб на поч. 1950 р.) і перенесення осередків боротьби в центр. Україну, поки його не схопили в ході спецоперації КДБ.⁸¹ У 1951-1952 рр. діяли чекістські «парашутні загони» провокаторів. У липні 1953 р. чекісти полонили останнього командира УПА-Північ - В. Галасу (Орлана).⁸² За 1944-1953 рр. УПА і підпілля ОУН здійснили 14.424 бойові акції, в яких загинуло 30.756 осіб. Очевидно, що дані про втрати радянської сторони явно занижені, а повстанців - завищені. За зазначений період органи держ. безпеки вбили 155.108 повстанців, 103.866 полонили, а 76.753 вийшли з повинною. З 1944 до 1953 р. виселено у віддалені райони СРСР 204 тис. осіб - членів сімей учасників повстанського руху й тих, хто допомагав повстанцям.⁸³

Політичні репресії та ідеологічні нагінки

Побачите концентраційний табір
Обнесений колочим дротом
То не що інше
Не що інше то як великий терновий вінець
На двадцять тисяч голів
Костянтин Бібл (переклав Г. Кокур)

Уже наприкінці 1944 р. за постановою ДКО з Зах. України вивезено на спецпоселення в Комі, Архангельську, Мурманську і Кіровську області 30 тис. осіб. У червні 1945 р. виселено ще майже 25 тис. Людей вивозили не тільки за постановами центральних органів СРСР, але й каральних служб УРСР.⁸⁴ Наказ НКВС УРСР від 25 лютого 1946 р. посилював покарання за підтримку УПА - за це виселяли цілі села або частину їх. Загалом 1946 р. депортовано 2612 сімей (6650 осіб). Наймасовіші вивезення припали на 1947 р. Для проведення акції створено оперативний штаб у Львові. Зі східних областей прибули оперативні працівники, призначені начальниками ешелонів, а також понад 20 тис. офіцерів і солдатів військ Міністерства внутрішніх справ. Депортація розпочалася 21 жовтня 1947 р. вночі у містах і вдосвіта в селах. Усього тоді було виселено майже 78 тис. осіб, у т. ч. 19 тис. чоловіків, понад 35 тис. жінок і 22 тис. дітей. Їх вивезли у 44 залізничних ешелонах. Депортації родин учасників підпілля продовжувалися у 1948-1952 рр. За 1948 р. вивезено 1224 особи, за 1949 р. - 2367. А 1951 р. почалося виселення сімей учасників оунівського підпілля також у східні та південні області УРСР. Виселяли і

⁸⁰ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950): У 2 т. - К., 2007.

⁸¹ Пониपालяк А. В. Останній командир УПА. Життя і боротьба Василя Кука. - К., 2021.

⁸² Таласа В. Наше життя і боротьба. Спогади. - К., 2019; Санников Г. Большая охота. - М., 2002

⁸³ Кенгій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.) - К., 1999; Тинченко Я. Війна після війни // Політика і культура - 2002. - № 21, - С. 33-35.

⁸⁴ Надольський Й. Депортаційна політика щодо учасників ОУН-УПА та членів їх сімей в західних областях України (1944-1945 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. - 2004. - Вин. 229-230. - С. 58-62.

вивозили до Сибіру, на Північ не лише членів ОУН і УПА, їхніх родичів, а й за інші «провини». У віддалені райони СРСР вивозили тих, хто ухилився служити в лавах Червоної армії, відмовлявся вступити до колгоспів, а також за релігійні переконання.⁸⁵ Масово репресувалися і колишні оstarбайтери, яких найчастіше перекидали з гітлерівських таборів до сталінських.⁸⁶

Репресій зазнали представники нацменшин Закарпаття, насамперед угорці та німці. Наприкінці 1944 р. військами НКВС затримано і відправлено в пункти для полонених майже 20 тис. чоловіків віком від 18 до 50 років угорської і німецької національностей Закарпаття. Очевидці свідчать про непосильну працю та жахливі умови утримання цих людей у Свалявському та Старосамбірському таборах, де значна частина інтернованих загинула.⁸⁷ Репресивні акції зачепили також польську інтелігенцію, яку теж звинувачували у співробітництві з німецькими окупаційними властями, в участі й підтримці польського націоналістичного підпілля. Лише у Львові в січні 1945 р. органи НКВС арештували 725 поляків, у тому числі 14 професорів, 6 лікарів, 20 інженерів, 3 артистів, 5 ксьондзів.

У Львівському університеті з вересня 1947 р. до квітня 1948 р. звільнено як політично неблагонадійних, а також частково виселено вглиб СРСР 37 професорів, доцентів і асистентів. У 1948-1950 рр. з вищих навчальних закладів Львова за політичними мотивами звільнено ще 53 викладачів. Масові репресії зачепили також студентів. Традиційно першими постраждали ті, хто відмовлявся вступити до комсомолу, відвідував церкву, читав заборонену лі-

⁸⁵ Платонова Н.В. Депортація населення західноукраїнських областей у 1948-1950 рр. // Сторінки воєнної історії України. - К., 2003. - Вип. 7. - Ч. 2. - С. 132-138.

⁸⁶ Буцко О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України. - К., 1998. - Вип. 2. - С. 148-162; Буцко О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944-1946 рр. // Сторінки воєнної історії України. - К., 2005. - Вип. 9. - С. 206-212; Гальчак С. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 25. - К., 2004. - С. 412-420; Пастушпанко Т.В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944-1947 рр. // Сторінки воєнної історії України. - К., 2005. - Вип. 9, ч. 3. - С. 123-136; Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация. - М., 1996; Потильчак О. Репатріація військовополонених із таборів на території України у 1950-1954 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К., 2005. - Вип. 9. - С. 385-392; Протопопов М. Репатриация под конвоем // Наследие предков - 2006. - № 3-4. - С. 31-3; Романько О. В. Забытый урок Ялтинской конференции // Историческое наследие Крыма. - 2005. - № 9. - С. 12-21; Стрільчук Л. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки // Науковий збірник істфаку Волинського ун-ту ім. Лесі Українки. - 1998. - Вип. 3. - С. 129-134; Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР в роки Другої світової війни та після її закінчення // Науковий вісник Волинського ун-ту. Історичні науки. - 1998. - № 1. - С. 94-98; Шаповал Ю. Уроки двох репатріацій // Історія в школах України. - 2005. - № 3. - С. 53-55; Шипік Н.Ф. Репатріанти-трудоарміїці у повоєнному Донбасі // Наукові праці Миколаївського ун-ту ім. П. Могили. - 2003. - Т. 27. - Вип. 14. - С. 112-117; Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. - К., 2005. - Вип. 9. - С. 319-324; Репатріація мешканців Закарпаття з країн Європи: з одних таборів в інші - радянські (1944-1953 рр.) / Упорядник О. М. Корсун. - Ужгород, Ужгород, 2020; Лисенко О. Є. Хресні шляхи: біженці, переміщені та внутрішньо переміщені особи в Україні у 1939—1940-і роки // Сторінки воєнної історії України. - 2021. - Вип. 23. - С. 174-239.

⁸⁷ Закарпатські угорці та німці: інтернування й депортаційні процеси 1944-1955 рр. / Упорядник О. М. Корсун. - Ужгород, 2014; Дупко Ю. Ю. Застосування принципу колективної провини щодо угорців та німців Закарпаття. - Ужгород; Будапешт, 2018.

тературу, а також ті, хто мав родичів серед засуджених і депортованих, чії батьки зволікали зі вступом до колгоспу.⁸⁸ Ще масштабніші репресії розгорнуто проти учительства.⁸⁹ Загалом, за офіційними радянськими даними, протягом 1944-1952 рр. у західних областях репресіям піддано до 500 тис. осіб, у т. ч. арештовано 134 тис., вбито 150 тис., вислано за межі УРСР без права повернення 203 тис. осіб.

ЦК КП(б)У, відповідно до рішень ЦК ВКП(б), прийняв свої постанови: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення». Кожна з цих постанов супроводжувалася численними критичними статтями в газетах і журналах, зборами митців. Першим під вогонь нищівної критики потрапив відомий український письменник-гуморист Остап Вишня, який тільки-но повернувся зі сталінських таборів. В опублікованій 26 серпня 1946 р. статті у газеті «Правда» його звинувачували в політичних помилках, відході від радянської ідеології, класових позицій. Письменник знову опинився під загрозою арешту. На багатьох зборах, що відбулися в республіці, Остапа Вишню звинувачували в тому, що він пише твори, «шкідливі за своїм ідейним змістом», ще різкіше було засуджено «ідеологічні помилки» його «Мисливських усмішок». Лише в жовтні 1955 р., за десять місяців до смерті, всі звинувачення з письменника знято як безпідставні. З появою у березні 1947 р. в Україні Л. Кагановича, як першого секретаря ЦК КП(б)У, кампанія ідеологічних «проробок» проти талановитих діячів української культури посилилася. Під час її проведення «відзначився» і драматург О. Корнійчук, який закликав до боротьби з «бацилами націоналізму», що, за його переконанням, «подекуди ще живуть у середовищі деяких українських літераторів». У О. Корнійчука були послідовники. 22 серпня 1947 р. через газету «Комсомольское знамя» літературні критики Є. Адельгейм та І. Стебун звернулися до Л. Кагановича з відкритим листом щодо нездорової, на їх переконання, обстановки у Спілці письменників України. Особливо гостро критикувався письменник І. Сенченко. П'ять днів тривав пленум Спілки письменників України (вересень 1947 р.). Обговорювалося питання про виконання останніх постанов ЦК ВКП(б) щодо літературно-художньої творчості. О. Корнійчук виступив з доповіддю, в якій критикував М. Рильського, І. Сенченка, Ю. Яновського, редколегію журналу «Дніпро» та його редактора А. Малишка. Слідом за ним Л. Каганович звинуватив М. Рильського в «націоналізмі», «петлюрівщині». 19 вересня засідання пленуму перенесли до приміщення ЦК КП(б)У. Із двох з половиною годин свого виступу Л. Каганович півгодини присвятив Ю. Яновському та його роману «Жива вода», де у «весняному десанті птахів» Кагановичу вбачалося вороже вторгнення. Після пленуму в пресі почалися відкриті нападки на М. Рильського, І. Сенченка та

⁸⁸ Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва вузів Західного регіону України // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. - К., 2003. - Вип. 7. - С. 361-366; Марусик Т. Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945-1950-ті роки) // З архівів ВУЧ-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1999. - № 1/2. - С. 457-468.

⁸⁹ Сворах С. «Справа вчителів» західного регіону України 1949-1951 рр. // Визвольний шлях. - 1999. - № 4. - С. 440-448; Сворах С. Д. Школа в огні історії 1944-1953 рр. - Івано-Франківськ, 1996; Красножон Н. Адміністративно-репресивне переслідування вчителів України у повоєнні роки (1944-1953 рр.) // Етнічна історія народів Європи. - К., 2001. - Вип. 12. - С. 20-24; Красножон Н. Репресії педагогічних кадрів України 1943-1953 рр. // Наукові записки з української історії. - Переяслав, 2005. - Вип. 17. - С. 205-210.

Ю. Яновського. «Помилки» виявили у працях экс-директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського, присвячених українському національно-визвольному руху, в «Короткому курсі історії України», який вийшов ще в 1940 р. (за редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Супруненко та ін.), першому томі «Історії України», виданому АН УРСР в Уфі в 1943 р., в інших працях українських істориків. 29 серпня 1947 р. було прийнято спеціальну постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР». Одним з її пунктів було: «Вважати найважливішим бойовим завданням істориків-комуністів АН УРСР створення «Краткого курса истории Украины».⁹⁰ Ця робота здійснювалася під особистим контролем Л. Кагановича. Українська інтелігенція відчувала, що під машкарою «боротьби з націоналізмом» готується великомасштабна репресивна акція, спрямована проти її патріотичних представників. Її реалізації перешкодило звільнення в грудні 1947 р. з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та призначення замість нього М. Хрущова. Однак ситуація у сфері культури так і не нормалізувалася.⁹¹

1948 р. в СРСР розгорнулася боротьба з космополітизмом. Цього разу в поле зору партійних ідеологів потрапили літературні й театральні критики, переважно євреї за національністю. Серед них Є. Адельгейм, А. Кацнельсон, Я. Саков, І. Стебун, котрих стали називати «безрідними космополітами», «нікчемами», звинувачували в антипатріотизмі, у «низькопоклонстві» перед реакційною буржуазною культурою Заходу, «у замовчуванні зв'язків української літератури з російською» тощо. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України з питання «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». 1950 р. ліквідовано Кабінет єврейської історії АН УРСР, арештовано його співробітників. 1948-1952 рр. у зв'язку зі справою Єврейського антифашистського комітету репресовано 19 єврейських письменників України.⁹²

Пік кампанії ідеологічного шельмування українських митців припав на 1951 р. 2 липня у редакційній статті «Правди» під назвою «Проти ідеологічних перекирвань у літературі» вказано, що написаний ще 1946 р. вірш В. Сосюри «Любіть Україну» «викликає почуття розчарування, протесту... Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо Петлюра, Бандера». Автором статті був Л. Каганович, який тим самим хотів

⁹⁰ Мозговський М.В. Історична наука і влада в Україні в повоєнний період (1946-1953 рр.) // Вісник Харківського ун-ту ім. В. Каразіна. - 2002. - № 566. Історія. - Вип. 34. - С. 205-212.

⁹¹ Зайко Н.М. Викривальні ідеологічні кампанії в області мистецтва на Україні 1946—1948 рр. // Науковий вісник Волинського ун-ту. 2000 - № 1. Історичні науки - С. 27-32; Зайко Н. Ідеологічні чистки в літературі в післявоєнний період на Україні // Збірник істфаку Волинського ун-ту ім. Лесі Українки. - 1999. - Вип. 4. - С. 15-19; Зінкевич О. 50 років тому // Сучасність. - 1998. - № 5. - С. 151-159.

⁹² Зайко Н. Кампанія боротьби з «космополітизмом» в Україні у 1945-1953 рр. // Збірник істфаку Волинського ун-ту ім. Лесі Українки. - 2000. - Вип. 5. - С. 33-36; Даниленко В. Боротьба сталінського режиму з «єврейським націоналізмом» в радянській Україні у повоєнний період (1946-1953 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. - К., 2003. - Вип. 8. - С. 392-411; Даниленко В. Холодна війна і поширення антисемітизму в СРСР (1945-1953 рр.) // Пам'ять століть. - 2006. - № 6. - С. 4-26; Данилюк Ю. З. Боротьба з космополітизмом в другій половині 40 - першій половині 50-х рр. ХХ ст.: шляхи, причини і наслідки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. - К., 2004. - Вип. 27. - С. 169-182.

компенсувати запланований, але не проведений ним у зв'язку з відкликанням до Москви пленум ЦК КП(б)У з порядком денним: «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У». Два дні на партзборах письменників тривало «пророблення» поета. 12 липня в листі до редакції «Правди» В. Сосюру примусили «визнати свої помилки і каятися». Прицілній критиці піддано І. Вільде, А. Патруса-Карпатського, О. Маркуша, І. Керчу, М. Поповича, І. Андрушка, Д. Лук'яновича, О. Дучимінської, художників А. Ерделі, С. Гебус-Баранецької, Р. Сельського, Г. Смольського, Ф. Манайла, З. Шолтеса, композиторів В. Барвінського, М. Колесси, В. Сімовича, Д. Задора, на долю більшості з яких випала не лише розносна критика, але й суворі оргвистовки. Нещадні нападки спрямовано на композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький» критикували за те, що росіянам відведене недостатньо помітне місце. «Дейні прорахунки» знайдено у творчості Б. Лятошинського, П. Майбороди, О. Сандлера.⁹³

Упродовж 1948-1950 рр. на Наддніпрянщині закрито понад 500 храмів. Підставою для цього було «порушення релігійного законодавства» і сфальсифіковані «прохання віруючих». З березня по грудень 1950 р. жодне прохання віруючих про відкриття церков не задовольнили. Існуючі православні громади поставили під жорсткий контроль влади, яка забороняла службу поза храмами (напр., відспівування померлих удома чи на кладовищі), скасовувала хресні ходи (крім пасхальних), знімала з реєстрації храми, де через відсутність священників протягом 6-12 місяців не проводилася служба.⁹⁴

⁹³ Баран В. Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946-1960-ті роки) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2000. - Вип. 7. - С. 497-509; Бадак В. У ледачах сталінщини: Нарис історії Львівської організації Спілки художників України 1939-1953 рр. - Львів, 2003; Гетьманчук М. Інтелігенція Львівщини за умов сталінського тоталітарного режиму (1944-1953 рр.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. - Львів, 2002. - Вип. 13. - С. 154-163; Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період // Проблеми історії України. - К., 2003. - Вип. 7. - С. 406-420; Замлинська О. Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945-1947 рр.) // Київська старовина. - 1993. - № 2. - С. 73-80; Попп Р. Становище творчої інтелігенції Львова у повоєнні роки//Наукові записки Дрогобицького ун-ту ім. І. Франка.-2000.-Вип. 5.-С. 151-162; Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція України 1945-1955 рр.: політико-адміністративний тиск та морально-психологічний стан // Пам'ять століть. - 2006. - № 6. - С. 46-59.

⁹⁴ Баран В. К. Влада і церква: 3 історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. - 1995. - № 5. - С. 113-128; Баран В. К., Франчук Є. І. До історії церковно-релігійного життя в Україні у 1940-1950-х рр. // Збірник істфаку Волинського ун-ту ім. Лесі Українки. - 1997. - Вип. 2. - С. 34-38; Вишиванюк О. Російська православна церква в Україні у 1944-1953 рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. - К., 2004. - Вип. 27. - С. 143-156; Войналович В. Голгофа для віруючих // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - № 1/2 (4/5). - С. 207-226; Войналович В. А. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - № 1/2 (4/5). - С. 207-226; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років. - К., 2005.

Повстання у сталінсько-хрущовських таборах

Тупуватий наглядяч грізно блиска очима,
Офіцерська мразь тягне душу з грудей.
Як то жаль, що нема у руках карабіна,
Лиш ненависть вогнем вилітає з очей.

Петро Шмігельський

По смерті Сталіна у березні 1953 р. у політв'язнів з'явилася надія на пом'якшення, амністовано 1,18 млн осіб, але політичні під амністію не потрапили. Понад 70% політв'язнів були українцями, режим утримання яких був найжорсткішим. Багатьох засуджено на «бандерівський стандарт» - 25 років ув'язнення.⁹⁵ Після марних сподівань на перегляд справ, конспіративні центри українських політв'язнів, які з кінця 1947 р. з'явилися біля кожного радянського концтабору, почали піднімати політзеків на бунти, деякі переросли у справжні повстання.⁹⁶ Історія ГУЛАГу знає три найбільші з них - Норильське і Воркутинське 1953 р. та Кенгірське 1954 р.

Перше з них спалахнуло в одному з 40 таборів (відділень) Норильської групи (Горлаг) у червні 1953 р. 25 травня табірна охорона вбила в'язнів Жигайлова і Софроніка, поранила Дзюбука. Наступного дня сержант Дятлов автоматною чергою вбив ще трьох і поранив сімох в'язнів. Саме там і почалося повстання, яке охопило всі інші відділення Норильського концтабору. На одному з будинків, щоб добре було видно в інших зонах, написали: «Нас убивають і морять голодом». Керівником повстання 4-ї зони був українець Є. Грицяк. В'язні зібрали мітинг, на якому виступив Грицяк із закликком до страйку, відмовилися повертатись біля житлової зони. Наступного дня повстанців підтримали в'язні 5-ї зони, а згодом і 6-ї (жіночої), де українки вивісили лозунг «Свобода народам і людині!». 1 червня до повсталих приєдналися 1400 в'язнів табірної відділення № 1. 5 червня 1953 р. шість табірних відділень припинили роботу і виявили масову непокору табірній адміністрації у п'яти табірних відділеннях, де утримувалося 16 378 ув'язнених. Загальновизнаним гаслом в'язнів 3-ї зони, які оголошували про повстання 4 червня, стало «Воля чи смерть». Вони вивісили чорно-червоний прапор. Члени комітетів повсталих зон розподілили обов'язки: були окремі відповідальні за інформацію, агітацію та пропаганду, роботу на кухні, у лазні та пральні, за господарські справи, медичну частину, культурно-виховну роботу. У дні повстання у табірних клубах проводили репетиції гуртків, хорів, працювали бібліотеки, відбувалися концерти, в'язні організували спортивні змагання. Комітети повсталих табірних відділень Норильська стали водночас законодавчими та виконавчими, охоронними та каральними органами. Особливо чітко під час повстання вони налагодили роботу з охорони порядку. Такій дисципліні дивувалася навіть тюремна адміністрація. Керівниками повстання в 3-й зоні були ліде-

⁹⁵ Українці в архіпелазі ГУЛАГ. - Чернівці, 1999; Ісаюк О. І. Роль психологічних установок у виживанні в умовах екстремальної загрози: випадок солдатів УПА у концтаборах ГУЛАГу (1940-1950-ті роки) // Військово-науковий вісник. - 2019. - Вип. 31. - С. 27-41

⁹⁶ Бондарчук Л. Повстання політв'язнів ГУЛАГу сталінського періоду // Український історичний журнал. - 2004. - № 1-2. - С. 51-61; Бондарчук Л. Повстання політв'язнів у советських концтаборах сталінського періоду // Визвольний шлях. - 2003. - № 8. - С. 38-49; № 9. - С. 39-47.

ри двох українських підпільних груп: Д. Шумук (організатор Української Самопомогової організації, створеної ще 1948 р.) і С. Семенюк на Волині (громадсько-політичний референт обласного проводу і груп «Турів» та «Тютюнник» Военного Округу УПА-Північ, провідник громадсько-політичної референтури ОУН Північно-західних українських земель). Створено страйкові комітети. На високі труби піднято чорні прапори смерті та непокори. Цілодобово завивали бузки. З повітряних зміїв над Норильськом розсипалися тисячі листівок із закликом підтримати в'язнів морально: повідомити керівництво СРСР про насильство над в'язнями в Норильських таборах. Почала регулярно випускатися стінгазета «Шило». 4 липня у 4-й зоні адміністрація поставила ультиматум: вихід на роботу або розстріл. Щоб уникнути кровопролиття та зберегти людей, керівник повстання Є. Грицяк вивів усіх за зону. Найдовше протрималася 3-я зона, яка переважно складалася з українських та прибалтійських націоналістів. Останній чорний прапор за вбитими побратимами зірвали 4 серпня 1953 р., коли до зони в'їхало сім вантажівок із солдатами. На штурм табору мобілізували й цивільних комуністів та комсомольців Норильська, керівників підприємств та цехів. Загибло до 150 людей. Їх поховали на цвинтарі під горою Шмідта біля міста. Адміністрація виокремила 2 920 активістів - 45 з них арештували як організаторів, 365 - посадили до тюрми, 1 500 - перевели до Магадана. Решту ізолювали у нових табірних пунктах. Це було найперше і наймасовіше повстання після смерті Сталіна. Ключову роль у Норильському повстанні, яке тривало 61 день, відіграли українці, зокрема колишні бійці УПА. Коли розпочався штурм військами МВС захоплених в'язнями табірних зон і солдати та офіцери поливали повстанців свинцем з автоматів та кулеметів, українські патріоти відбивалися камінням. А коли воно закінчилося - заспівали «Ще не вмерла Україна».⁹⁷

19 липня 1953 р. у воркутинському таборі Річлаг теж почалися заворушення. Приводом стало опублікування Указу Президії ВР СРСР про амністію, дія якої на політичних в'язнів цього табору не поширювалася. Річлаг складався з 17 відділень, де перебувало 38 589 ув'язнених, зокрема 16 812 націоналістів: 10 495 українських, 2 935 литовських, 1 521 естонських, 1 075 латвійських. Після переведення до Річлагу політв'язнів з інших таборів у Воркуті поширилися відомості про вияв непокори в цих таборах: відмову виходити на роботу, страйки, сутички з табірною адміністрацією та кримінальними злочинцями. В'язні Річлагу вирішили підтримати цю ініціативу та розпочали підготовку до масових акцій протесту. Повстання виникало поступово, з низки страйків, що майже кожного дня спалахували в різних табірних відділеннях. 17 липня на шахті Капітальна під час чергової відмови виходити на роботу в'язні побили десятника Єдинобика, який закликав припинити саботаж. Решта десятників спускатися на шахту відмовилися, внаслідок чого робочий день було зірвано. 19 липня 350 в'язнів, яких привезли зі Степлагу, відмовилися вийти на роботу. Страйкарі заявили адміністрації про своє бажання провести переговори з прокурором та начальником управління концтаборів. Прибулому в табір начальству повідомили, що із загальними питаннями хочуть звернутися до представника ЦК КПРС, а відтак вимагають його приїзду до табору.

⁹⁷ Спротивление в ГУЛАГе: Воспоминания, письма, документи. М., 1992; Макарова А. Б. Норильське повстання // Воля. - 1993. - № 1; Грицяк Є. С. Норильське повстання. - К., 1999; Кривуцький І. Курінь УПА в Норильську // За вільну Україну. - 2000. - 29 вересня. - С. 5; Кривуцький І. Нескорені повстанці Норильська // За вільну Україну. - 2003. - 23-24 Травня. - С. 12; Губка І. Правда про Норильськ (повстання 1953 року). - Львів, 2005.

Учасники страйку організували свої штаби, завданням яких було стежити за діями агентури, оперативного складу та адміністрації табору, не виходячи на роботу. Представники різних націй створювали свої керівні штаби, зокрема в бараку № 42 розміщувався штаб українських націоналістів. Власні штаби мали також литовці, латвійці та естонці. Осередок членів ОУН-УПА у таборі № 1 очолював П. Михайлик. У таборі № 2 діяв потужний повстанський штаб поляків на чолі з колишнім капітаном Кендзерським.

21 липня у листівках в'язні висунули адміністрації вимоги: ліквідувати режимні особливі табори МВС, скасувати каторгу, максимально зменшити рядки покарання за ст. 58. Також повстанці вимагали до приїзду представника ЦК КПРС не переводити їх до інших місць та не змушувати працювати. Цю заяву підтримало 150 в'язнів. 22 липня у табірному відділенні № 2 1.500 осіб відмовилися виходити на роботу до приїзду представника ЦК КПРС, а наступного дня кількість страйкарів зростає до 3000. 24 липня з метою погасити страйк про це повідомлено у всіх табірних відділеннях, проте українські націоналісти розгорнули пропаганду проти виходу на роботу та закликали боротися за звільнення та виконання всіх вимог страйкувальників. Внаслідок агітації націоналістів ув'язнені табірних відділень № 2, 3, 16 відреагували на пільги негативно, і 8.700 осіб відмовилися виходити на роботу, внаслідок чого роботу шахт і будівництво ТЕЦ-2 було припинено. 23 липня в'язні провели мітинги. 26 липня у таборі № 10 ізольовано 52-х в'язнів, які проходили як активні учасники повстанських організацій, а всі колюче-ріжучі предмети та бензин вивезено за межі зони. У відповідь на це ув'язнені табору № 3 здійснили напад на штрафний ізолятор і звільнили 77 активних учасників повстання. Під час операції охорона застосувала зброю, внаслідок чого двоє в'язнів загинуло та двоє дістали поранення. 27 липня біля штабу табірної керівництва зібралося 1000-1500 ув'язнених, від імені яких поляк Е. Буца висунув вимоги: звільнити та повернути до табірної відділення вивезених на етап 52 ув'язнених або віддати їх трупи; повернути в'язнів, залишених адміністрацією у шахті; не вивозити з табору продукти та видавати їх відповідно до встановленої норми; не допускати приходу до зони оперативного складу; викликати на переговори представника ЦК КПРС. Вранці 28 липня до повсталих приєдналися в'язні табірної відділення № 13 (шахта № 30), внаслідок чого 29 липня не вийшло на роботу близько 12 тисяч в'язнів табірних відділень № 2, 3, 10, 13 і 16. Керівництво повстанням здійснював конспіративний центр, до складу якого входили переважно українські та балтійські націоналісти. Оскільки ізоляція повстанців-активістів виявилася безрезультатною, адміністрація погодилася із вимогою про зустріч із представником ЦК КПРС. 29 липня до табору прибула комісія на чолі із заступником міністра МВС СРСР Масленниковим. Під час зустрічі із ув'язненими члени комісії закликали їх вийти на роботу та нагадали про пільги, оголошені 24 липня, проте в'язні відповіли відмовою. Комісія МВС розробила план придушення повстання до 1 серпня 1953 р. План ліквідації повстання у відділенні № 10, де страйкувало 2860 в'язнів і було найбільше членів ОУН(б), розроблявся в трьох варіантах.

31 липня 1953 р. через радіомережу у табірному відділенні № 2 прозвучала вимога негайно припинити повстання та вийти із зони через центральний вихід. В'язні опинилися в посиленому оточенні озброєної охорони, тому не змогли вчинити опору, і групами по 100 осіб були виведені за межі зони. Керівників повстання арештували, а найактивніших учасників - ізолювали від інших в'язнів. 1 серпня розпочалася операція з ліквідації повстання у найстійкішому табірному відділенні № 10. Генпрокурор СРСР Руденко, який

приїхав до табору, щоб ознайомитися з подіями на місці, перед строем ув'язнених шахти № 29 особисто застрелив одного з організаторів - поляка Ігна-та, почали розстрілювати людей. У ході збройної битви ув'язнені намагалися пробитися за межі зони, проте біля прохідних воріт офіцерський склад і охорона вступили у бій із повстанцями. Загинуло 53 особи (з них 30 українців), 138 дістали поранення. Число жертв сягнуло 130 загиблих та 300 400 поранених. Після закінчення операції у табірному відділенні № 10 було арештовано 11 осіб, 40 - засуджено на каторгу, 206 - вивезено за межі зони. Загалом під час цих двох операцій як активних учасників повстання ізолювали 1122 в'язнів, з них 15 арештували одразу, а 14 - дещо пізніше, 250 осіб оформили для подальшого перебування у в'язницях особливого режиму строком на один рік. Убитих поховали біля шахти № 29. На місці поховання 1 серпня 1995 р. відкрито пам'ятний знак.

Після розправи у табірних відділеннях № 2 і 10, в інших відділеннях оперативно-військові операції не проводилися. Там в'язням зачитали наказ № 105 від 30 липня 1953-го, згідно з яким дозволялося цілодобово тримати бараки відкритими, зняти з вікон ґрати, на ув'язнених «Річлагу» поширили заліки робочих днів. Крім того, їм пообіцяли переглянути всі скарги та заяви комісії МВС. З огляду на ці обіцянки та гіркий досвід боротьби у відділеннях № 2 і 10, в'язні вийшли на роботу. Убито 53 в'язні, з них 30 українців, 10 литовців, 4 естонці, по 2 латиші, німці, поляки, австрієць, білорус та росіянин. За наказом комісії МВС 300 страйкарів розстріляно на шахті «Капітальна»; на шахті № 29 спочатку стратили 40 в'язнів за відмову виходити на роботу, а згодом, за наказом начальника управління «Річлагу», розстріляли ще 82 особи; з робітників шахти № 7 відібрали 150 в'язнів і вивезли у невідомому напрямку. Вцілілих організаторів повстання арештовано і 25 грудня 1953 р. засуджено на нові строки.⁹⁸

Наймасовішим стало третє, Кенгірське повстання у Степлагу під м. Джеб-казган (Казахстан) 16 травня - 26 червня 1954 р. Там повстало 5200-8000 в'язнів, більшість - українці (так само росіяни, балтійці, євреї та інші); всього в Степлагу було українців 46% - 9596 осіб, серед яких було багато колишніх членів ОУН і бійців УПА та балтійських «лісових братів». Повстання почалося у третьому відділенні Степлагу на околиці Кенгіру. Перші прояви опору у Кенгірі почалися на злами 1953-1954 рр. Адміністрація подекуди йшла на лібералізацію внутрішнього режиму, певне нормування використання рабської праці; в інших управліннях, де керівництво дотримувалось найгірших сталінських традицій, доходило і до затягування виконання розпоряджень, які йшли в ГУЛАГ із Москви - до прикладу: не зачиняти бараків на ніч, скасувати номери на одязі. Зимом 1953 р. табірна охорона тричі самовільно відкривала вогонь по ув'язнених, загинуло кілька чоловік. 8 листопада 1953 р. чоловіки-в'язні масово прориваються в жіночу зону; 26 грудня як протест проти знущань на роботу не виходить 160 політичних бранців, в квітні 1954 до 2 тисяч в'язнів 4 чи 5 днів не виходили на роботу, 14-15 квітня до праці не вийшли усі ув'язнені 2-ї зони в знак протесту проти побиття в'язня Травника.

22 квітня 1954 з Новосибірського виправно-трудового табору і таборів Ко-лими прибув етап із 494 кримінальних злочинців, розміщених у третій табір-ний підрозділ, де перебували політичні в'язні. «Побутовики» мали допомагати табірній адміністрації розправлятися з політв'язнями. На Великдень, 15

⁹⁸ Ріслаккі Ю. Воркута! Повстання у виправно-трудовому таборі. - Львів, 2015; Бонда-рук Л. Історія Воркутинського повстання // Краєзнавство. - 2000. - № 1. - С. 75.

травня, колону жінок вели з нічної зміни на цегельному заводі в зону. Назустріч їм паралельною дорогою ішла на роботу чоловіча. Хлопці привіталися: «Христос воскрес!», дівчата відповіли: «Воістину воскрес!». У жіночій, і в чоловічій зоні були переважно українці. Один із конвоїрів, вартовий Калімулін полоснув автоматом по чоловічій колоні - 13 в'язнів вбито відразу, п'ятеро з 33 поранених померли у лікарні. Звістка про це збурила табір. Адміністрація перевела в зону політв'язнів 600 кримінальників, сподіваючись спровокувати різанину, аби мати легальну підставу для введення військових частин. Політв'язні пояснили кримінальникам, що в разі чого зуміють себе захистити, а свої права найкраще боронити разом. У складі делегації були В. Караташ, А. Задорожний, В. Порендовський та священник О. Сунічук. Злодії об'єднуються з політичними для спільної боротьби, їх вожак Е. Слуценков повідомив, що табірне начальство доручило йому спровокувати міжнаціональну різню - конфлікт росіян та українців, євреїв, мусульман. Надалі кримінальники не підвели, за все повстання з їхнього боку не було жодної зради.⁹⁹

Повстання почалося 16 травня оголошенням загального страйку. Табірне начальство пообіцяло виконати вимоги, але вже увечері стало зрозуміло - ніхто нічого виконувати не збирається. В'язні вигнали всю охорону й обслугу, зруйнували мури між концтабірними пунктами, захопили господарчий двір. Охорона намагалася перешкодити цьому кулеметними чергами, не обійшлося без жертв, але повсталі хитрощами і маневрами зуміли домогтися свого. Уночі з 16 на 17 травня політв'язні на чолі з В. Скіруком рознесли штрафний та слідчий ізолятор 3-го табору, звільнивши людей і зруйнували саманні огорожі. Того ж дня виступ придушили, керівництво табору ввело війська, убито в ході придушення 13 людей, поранено 43, з боку репресивних органів поранено 10. Однак до 7 тисяч страйкуючих приєдналися 12 тис. працюючих на рудниках - за 20 км від Кенгіру. Граючи на випередження, 19 травня у Степлаг з службовим розслідуванням та для зустрічей із засудженими прибувають заступник начальника ГУЛАГу генерал-лейтенант Бочков, міністр внутрішніх справ Казахської РСР Губін та заступник начальника управління прокуратури СРСР Самсонов. По трьох днях перемовин посадовці обіцяють розслідувати обставини розстрілів 17-18 травня. Бранці виходять на роботу, але, згідно документів Степлагу, працюють погано: «Західні українці і литовські націоналісти разом із чечено-інгушами виходили на роботу лише з метою зв'язку з в'язнями рудника, де також перебували їхні люди», вже по подіях слідчі роблять висновок, що політв'язні готувалися до повстання. «Політичні» знали, для чого привезли у табір кримінальників, і тому провели переговори з їх керівниками. За свідченнями О. Солженіцина, політв'язні зуміли довести кримінальникам, що 2500 політв'язнів проти 650 побутовиків - не найкраща ситуація для війни. Підозрюючи мовчазну домовленість політв'язнів і кримінальників, адміністрація табору 23 травня виводить із зони 421 кримінальника - в інше місце ув'язнення, зруйновані ж огорожі між зонами відновлює - це було порушенням домовленостей і дало привід для початку наступного повстання. Вночі з 23 на 24 травня політв'язні почали повстання, за їх планом кримінальники, які залишилися, вибили колодою отвір у саманній загороді до жіночої зони. За тими, «щоб їх вгамувати», увійшли політв'язні. Всю адміністрацію вигнано за межі табору, розібрано мури між зонами, збудовано

⁹⁹ Караташ В. В колючих дратах Заполяр'я // Визвольний шлях. - 1998. - № 7. - С. 819- 823; Караташ В. Сміливці ОУН-УПА боролися у концтаборах // Слово Просвіти. - 2005. - 2-8 червня. - С. 6.

барикади, виставлено охорону, із захопленої зброярні та підручними засобами озброїлися. Над ідальнею повстанці вивісили червоно-чорний прапор. На похоронах перших полеглих вперше звучить гімн Кенгірського повстання «У гарячих степах Казахстану сколихнулися спецтабори», написаний за одну ніч багаторічним в'язнем, борцем за незалежну Україну М. Сорокою. Десять тисяч людей різних народностей співають його українською мовою щоразу на зборах.

Починаючи з 24 травня урядова комісія, створена через повстання, до якої входили керівники ГУЛАГу і Прокуратури СРСР, почала за допомогою радіо й гучномовців закликати ув'язнених припинити страйк та почати роботу, обіцяючи полегшення. 25 травня 4000 в'язнів відмовляються приступити до роботи. Згодом міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов і Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко у доповідній записці до РМ СРСР і ЦК КПРС наголосили, що «масовою непокорою керують засуджені оунівці».

27 травня починаються перемовини повстанців Кенгіру з представниками радянських репресивних органів. Комісія бранців на чолі з К. Кузнецовим почала переговори у приміщенні ідальні - в присутності до двох тисяч в'язнів. Біля Кузнецова знаходилися представники націоналістичного конспіративного центру. На звільненій від чекістів території організовано самоврядування: на загальному мітингу обрали комісію, яка керувала життям вільної республіки. Вона мала спрямовувати хід повстання, підтримувати порядок і дисципліну (про моральність дбали священники, вони проводили богослужіння, відспівували померлих, навіть повинчали кілька пар), вести переговори з представниками влади, дбати, щоб усі життєво необхідні підрозділи - харчоблок, лікарня, лазня, склади, майстерні - працювали безперебійно. За всі 40 днів повстання не було жодного випадку злочинства, міжконфесійних чи міжнаціональних конфліктів. Повсталі випускали стіннівки, плакати, склали відозви до солдатів і офіцерів дивізії, яка оточила «вільну територію», листівки. Свої звернення до мешканців селища Кенгір вони потім розсипали за допомогою повітряних зміїв (винахід японців, з десятків яких було у зоні) серед житлових будинків. У документах табірному слідства раз по раз можна натрапити на слово «безпеки» скрізь українською мовою, зрозуміло, що для доказу створення відділу на зразок СБ УПА. Відділ мав 3 підрозділи: комендатура та поліцейська дільниця (В. Іващенко), розшукове бюро (Віктор «УС», Мельников, Хартанович), тюрма (Рябов). І. Кондратас, юрист за фахом, литовський націоналіст, керував балтійськими націоналістами, створив Бюро збору скарг ув'язнених про злочиння в Степлазі, бюро підлягало комісії в'язнів, його помічником був Г. Литвинов. Конспіративний центр 1-2 червня утворює відділ пропаганди у відповідь на розповсюджені табірним керівництвом заклики про полегшення. 27 травня відбулися нові переговори з представниками влади. 28 травня начальник ГУЛАГу видав наказ щодо покращення умов утримання в'язнів, про дотримання законності й відновлення порядку у 3-му відділенні Степлагу. 28-29 травня проводилося оповіщення по табірному радіо про такі поступки: ліквідується слідчий ізолятор, ув'язненим надаватимуть 8-годинний безперервний відпочинок; знімаються замки з дверей і ґрати з вікон житлових бараків, ідальень та санітарних приміщень, у жіночій зоні обладнати кімнати особистою гігієною, буде вжито заходів для своєчасної виплати зарплатні, за 7 днів мали обладнати кімнати для побачень, протягом місяця будуть виготовлені нові книжки для обліку робочих днів, їх заповнять та видадуть в'язням, їх своєчасно забиратимуть з роботи та не затримуватимуть на місцях їх роботи і коло вахти в житловій зоні, буде переглянута

шкала нарахування заліків робочих днів відповідно до особливих умов Джебказгану. Повсталі запустили з повітряною кулею і повітряними зміями до 25 видів листівок російською та казахською мовами загальним накладом до 700 примірників.

В'язням-охоронцям Степлагу визначено взуття і форму - за зразком одностроїв УПА. Охороняти Конспіративний центр переважно ставив в'язнів із країн Балтії та упівців, допомоговими були чеченські загони - про них згадується у структурі воєнного відділу. А. Кострицький створив мініелектростанцію та переобладнав генератор, також встановив телефонний зв'язок між приміщеннями членів Комісії та штабами повстання, обладнав комутатор, вивчив телефоністок та склав графік чергувань. Щодня проходили православні і католицькі богослужіння. Жінки облагороджували табір, шили та вивішували прапори. Ковалі цілодобово у табірних кузнях кували ножі та подобу списів - з віконних ґрат, жінки робили «коктейлі Молотова». В'язні з частин лікарняного рентгенівського апарату та інших медичних приладів зібрали радіоапарат - задля звернення за допомогою до Міжнародного Червоного Хреста. Радисти постійно посилали заклики за межі зони різними мовами. Хоча радіо й було слабке, проте передачі чули у Караганді й Алма-Аті. Був і хор, який організував М. Сорока, колектив виконував «Гімн Кенгірського повстання» - на слова та мелодію Сороки, «Любіть Україну» В. Сосюри, «Соколи, соколи, ставайте в ряди». Виконувалися пісні й інших національностей, які прилучилися до хору. 26 червня, з 3:25 до 4-ї ранку комісія МВС по радіо зверталася до повсталих з вимогою здатися, повідомивши про введення військ. Після цього в зону рушили 1 600 солдатів з сотнею вишколених собак, 3 пожежні машини, 5 танків. Більше в радянській історії придушення табірних повстань танками не було. О. Бутковський свідчить, що повстанцям вдалося підпалити 3 танки «коктейлями Молотова». Повстання жорстоко придушено 26 червня 1954 р. Пізніше всіх учасників повстання змусили дати підписку про нерозголошення. 1956 р. очевидець Кенгіра лікар-угорець Ф. Варконі зумів потрапити на Захід. Він перший розповів світові про повстання. Відомості про події в Степлазі, попри всі дії спецслужб СРСР, поширилися далеко за межі зони.¹⁰⁰

Дані повстання докорінно змінили систему ГУЛАґу, змусивши московське керівництво реформувати її, а відтак піти і на дальші реформи, відомі як десталінізація.

¹⁰⁰ Дашкевич Я. Кенгірське повстання 16 травня - 26 червня 1954 р. // Україна в минулому. - Київ; Львів, 1993. - Вип. 3. - С. 114-133; Кокурин А. Восстание в Степлаге // Отечественные архивы. - № 4. - 1994. - С. 33-82; Батоян В. Восстание в Кенгире // Иметь силу помнить: Рассказы тех, кто прошел ад репрессий. - М., 1992; Кіпані В. Українці проти уркаганів // Україна молода. - 2005. - 15 лютого. - С. 7; Кудінов В. М. Маловідомі події та факти. - Кіровоград, 1999. - С. 187-193; Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі // Визвольний шлях. - 1998. - № 6. - С. 722-733; Кульчик Й. Чайки Кенгіра. Львів, 2000; Алланиязов Т., Наймушина О. «Неповиновение надо пресечь». К истории восстания 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР: Документы. Факты. Суждения. - Алматы, 2004; Ференчук Ю. Д. Кров Кенгіра. Чернівці, 2004; Бондарчук Л. З історії Кенгірського повстання // Українознавство. - 2005. - № 2; Орел С. Найвільніші люди в СРСР // Дзеркало тижня. - 2009. - 30 квітня.

«Корчмарство не робота» Жиди в творчості Олександра Павловича

Протягом ХІХ століття в сільському середовищі Північно-Східної Словаччини греко-католицьке духовенство (іноді й православне) було чи не єдиним представником інтелігенції. Їхня діяльність була суттєво пов'язана з потребами населення: вони виконували не лише функцію вчителів, але й писали книги, посібники, створювали навчальні плани, виступали як культурно-просвітницькі працівники чи радники у сфері практичного життя. Літературна історія назвала їх будителями. У дослідженні розглядаємо відображення жидівсько¹-слов'янських відносин у творчості греко-католицького священника, громадського діяча та письменника Олександра Павловича (1819 – 1900), який належав до когорти будителів ХІХ століття на теренах сучасної Словаччини. Діяльність духовенства, мотивована просвітницькою метою, спрямовувалася на навчання, мала на меті дати народу своєрідні інструкції для життя, не уникаючи при цьому критики гострих проблем того часу. Творчість будителів досліджували пражські україністки, крім інших, зокрема Олена Рудловчак та Любиця Бабота. Їхні розвідки ґрунтувалися виключно на обробці оригінальних матеріалів: публікували нову інформацію, аналізували роботи, які раніше не були предметом вивчення. За наявною інформацією, літературною творчістю будителів з погляду літературної репрезентації жидівсько-слов'янських, особливо жидівсько-русинських відносин, поки що ніхто не займався.² Ймовірно, це пов'язано з існуванням табу на тему антисемітизму під час тоталітарного режиму, а також із делікатністю цього питання щодо визнаних діячів літературного та культурного життя. В рамках дослідження зосередимося на відображенні стереотипів, які проявляються в ментальних образах себе (себто русинів) та інших (себто жидів) у літературному дискурсі. Жиди, представники меншини, постають в аналізованих творах як персонажі-іноземці, що відрізняються від місцевого населення, протиставляються русинсько-українському населенню, яке було численніше. Вивчення жидівсько-русинських взаємин у літературі виявляє важливий аспект, адже після Голокосту жидівські громади Східної Словаччини, як і на інших теренах Центральної та Східної Європи, зникли. Крім занедбаних цвинтарів, залишилося дуже мало пам'яток матеріальної культури, артефактів духовної культури – ще менше. Отже, література цього періоду зберегла, часто стандартизовані, образи жидів, у художній прозі змальовано їхнє співіснування з іншими етносами. Літературні твори певним способом стали резервуаром спогадів, завдяки яким передається багатство культурної спадщини попередніх генерацій наступним поколінням. Власне, тому ми розглядаємо та аналізуємо літературні твори Павловича також з історичної перспективи, а не лише як мистецький літературний артефакт.

Оскільки літературний процес і мотиваційний вибір авторів не можна аналізувати окремо, буде корисним пояснити його в ширшому контексті з посиланням на

¹ Ще у 1920-х слово „жид“ справді було літературним в українській мові. Пізніше, за російським зразком, почали нав'язувати на нього негативні конотації щодо назви етносу і вважалося образливою назвою євреїв. За сучасними законодавством вживається термін жид/жиди.

² Авторка статті публікувала свої дослідження стосовно цієї теми, наприклад, в журналі Словацької Академії наук: *Židovsko-slovanské vzťahy v tvorbe spisovateľov – duchovných východného rútu v 19. storočí (podľa drámy Alexandra Duchnoviča)*, [w:] *Slavica Slovaca*, vol. 57, no.3, (2022). – Bratislava, s. 301-312.

культурний, історичний і суспільний розвиток. Сукупність фактів постане в іншому світлі, що дозволить краще їх зрозуміти. Територія Північно-Східної Словаччини, на якій провадило свою діяльність духовенство греко-католицького обряду, знаходилася на периферії Угорського королівства. Наприклад, феодалний маєток Маковиці³ межував з австрійською частиною монархії – Галичиною. Відбувалися ярмарки, які були привабливі для польських жидів, що торгували різними товарами. Саме з цих причин на досліджуваній території оселилися жиди-хасиди, які перебиралися сюди з кінця XVIII століття, після поділів Польщі. Села Північно-Східної Словаччини і також такі міста, як Стропків⁴, Бардіїв і Сабинів були центрами ортодоксального іудаїзму – хасидизму. Хасиди⁵ належали до східноєвропейського типу іудаїзму і дотримувалися суворих правил релігійної ортодоксії. Віками проживаючи в діаспорі, вміли пристосуватися до місцевостей, в яких жили. Навіть здобули певний ступінь економічної автономії. Наприклад, коли тривалий час жидам не дозволялося володіти землею, вони почали орендувати землю шляхтичів та землевласників, а також несільськогосподарські підприємства дворян. Злодії тоді не зазіхали на маєтки, бо вони формально належали шляхті. За тогочасними законами, жидам було дозволено мати у власності землю лише від 1859 року, наймати християнських слуг, тримати аптеки, млини, продавати вино та спиртні напої.⁶ Жиди були змушені постійно шукати вихід із ситуації і займатися іншим типом діяльності – торгівлею, ремеслами, лихварством. Жидівські громади користувалися власною формою суспільного самоуправління. Кагал (громада), який був посередником між єврейською громадою і владою, на польських землях виник ще в XIV ст., займався також релігійними та громадськими питаннями жидівського суспільства. У зв'язку із самобутністю жидів можемо визначити лінгвістичну автономію: у повсякденному житті жиди спілкувалися мовою їдиш, що була сумішшю середньовічної німецької, івриту та елементів слов'янських говірок. Жидівську мову іврит використовували як літургійну. Але вивчали також місцеві русинські діалекти, щоб спілкуватися з більшою частиною населення. Тому назви деяких сіл, де мешкала єврейська громада, що розмовляла на їдиш, звучать так, як на русинському діалекті (напр., Міжлабірці – *Mižlabirci*). Жиди в більшості вміли писати та читати⁷, нерідко траплялося, що русини зверталися до них за допомогою в службових справах (щодо заповнення офіційних документів і запитів). Русини-українці із жидами співпрацювали в багатьох сферах суспільного життя. В жидівських родинях часто служили молоді дівчата та хлопці з християнських сімей, крім іншого, щоб обійти суворі правила юдаїзму (на шабес, наприклад, де-небудь відкривали корчму). Діти разом гралися, відвідували школи, дорослі спілкувалися, якщо виникала потреба, позичали повсякденні речі. Їхні інтеракції не означали інтеграцію в спільноти одне одного, скоріше певний вид симбіозу. Проте ми

³ Маковиця була феодалним маєтком у північно-східній частині Шариша – Східній Словаччині, розташованим між сучасними містами Бардіїв та Свидник.

⁴ В 1880 році в цьому місті жило 2001 людей, з них - 866 жидів. P. Švorc, *Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia*, [w:] *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období. Sondy do spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho života*. Ed. Švorc, P. – Derfiňák, P. Prešov 2014. s. 24.

⁵ Принципи хасидизму визначали не тільки релігійні церемонії. Вони визначали спосіб життя жидів за будь-яких обставин. J. Hlavinka, *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, Prešov 2007, s. 24.

⁶ P. Švorc, *Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia*, [w:] *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období. Sondy do spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho života*, Prešov 2014, s. 19.

⁷ Усе це результат фанатичного пошанування жидами інтелекту і майже спадкової риси, що в якій би нуджі батьки не опинилися, а дітей треба обов'язково вивчити.

фіксуємо ще й іншу специфіку сільських місцевостей Східної Словаччини. Хасиди, як і скрізь на інших теренах, керували шинками, ставками, млинами, деревообробними заводами, позичали гроші, але частіше, ніж деінде, тут займалися сільським господарством. Виснажлива праця на землі зближувала жидів та русинів. Проживаючи на периферії імперії, жида були такі ж бідні, як і місцеві русини. Об'єднував їх також релігійний чинник, одна й інша громади відчували присутність Бога в кожному вимірі їхнього життя. Погромів тут не було, за усними свідченнями⁸, обидва етноси жили пліч-о-пліч мирно та в пошані, кожен у власному світі, в якому релігія відіграла центральну роль.

Олександр Павлович був уродженцем села Шариське Чорне (розташоване між містами Свидник та Бардіїв Пряшівського краю).⁹ Друкувався в періодичних закарпатських, галицьких, буковинських виданнях. Майже у всіх творах поета звучить соціальний мотив та стурбованість долею рідного народу. Своїм літературним добробком він намагався впливати на маси людей – будити їх з незнання. Незважаючи на те, що серед русинів-українців у той період було багато неписьменних, згадані вірші все ж поширювалися в середовищі опосередковано, наприклад і в усній формі.¹⁰ Для досягнення своєї мети вдавався й до засудження жидів, які були, на його думку, винуватцями поширення алкоголізму серед населення. Павлович є автором декількох поетичних та прозових творів, в яких критикує жидів за їхню діяльність та спосіб життя: *Пьянство, Семья пяницы, Жид никогда не на покою, В каждом селе, Корчмарский борз, Гордому еврею, Мошко и крестьянин*. У автора є й вірші, в назвах яких не акцентується на жидівському елементі: *Била давно біда, Давно і днесь, Думка, Чесний руснак с Маковиці роздумує в Америці*,¹¹ але вони торкаються проблематики експлуатації та її зв'язку із діяльністю жидів та землевласників. У наступній частині проаналізуємо деякі з них.

«Корчмарство не робота»

Вірш з назвою *Пьянство*, який написаний «по народному»¹², адресований прямо місцевому населенню і містить такі рядки: [...]

*Християне худобниють Жида всягды богатют Им не треба працювати Лем па-ленку шенкувати.*¹³

Вже друга строфа поеми інформує, що *status quo*, зубожіння християн, збігається із збагаченням жидів. Визначення факту, що «всягды богатют» не брало до уваги, що були і бідні жида, яких інколи експлуатували їхні багатші одновірці. Висновком є узагальнення і викликання недовіри до цілої жидівської громади. Провадження корчми з погляду священника-будителя не оцінювалося як робота. Однак автор повністю розумів, що:

⁸ Усні спогади Гелени Дуцарової (1927 – 2021), Анни Лацової (1926 – 2017) та Анни Настишин (1934 – 2022), які, окрім особистих спогадів про спільне життя з жидами до Другої світової війни, згадували також розповіді своїх батьків, тому належать до періоду кінця XIX століття.

⁹ Називали його Маковицьким соловієм, за іменем гори, яка розташована близько його рідного села.

¹⁰ Не виключаємо, що деякі тези Павловича щодо євреїв могли бути проголошені фрагментарно навіть під час його проповідей. Таким чином вони дійшли до людей, які безпосередньо не читали його творів.

¹¹ Вірші цитуємо за доступними виданням 1955 року. Дотримуємося правопису, який в ньому наведений.

¹² Підзаголовок вірша. А. Шлепецький, *Избранные произведения*. Пряшев, 1955, с. 259.

¹³ *Ibidem*, с. 259.

Жидов паленка збогатит Виховат их і пришатит Припровадит до богатства Христианов до жебратства [...]

Люде робят лем на жида Жиды с людей богатиют Христиане худобниют [...]

*Жиды выжиют без працы На них працюют Руснаци [...]*¹⁴

Звісно, що в поемах Павловича нема повних даних стосовно жидів; факт, що жиди також були зобов'язані сплачувати панам орендну плату, згадується дуже рідко, наприклад у творі **Корчмарський борг**: [...] *Я мам аренду платити [...]*.¹⁵ «Наперекір тому русини вважали жидів та панів за соціальний клас, який має інші інтереси і пригнічує їх. Взаємини між панамі, шляхтичами та жидами не можна визначити як симбіоз, скоріше за все це був утилітаризм та прагматизм. Жид ніколи не міг стати конкурентом християнському власнику маєтку – хоч би був навіть багатшим за нього.

«Лихва це гріх»

В наступному фрагменті із того самого вірша виринає ще одна болюча проблема для тогочасного суспільства – позичання грошей в борг – **лихварство**: [...] *Днесь лем жида гроши мают, От них люде позичають, Не лем худобны газдове, Но и вельможны панове. [...]*¹⁶ Русинсько-українське населення в кінці XIX століття повільно пристосовувалося до нових суспільних обставин. Поки світ динамічно розвивався, тут же в багатьох місцевостях панувала неграмотність. Жиди досягли вищого рівня освіти, ніж русинське населення.¹⁷ Павлович порушує проблематику безграмотності русинів, коли в поемі **Корчмарський борг** наводить, що русин ставив замість підпису хрестик, не розуміючи, під якою угодою підписується: [...] *Мушу уж тот крижик дати, Мал бы мня секвестровати. [...]* *Свои мена подписали, Но контракт не прочитали. [...]*¹⁸ Селянин тоді міг потрапити під примусове управління свого маєтку. Жиди краще розумілися на фінансових операціях. Купували за гроші та продавали за гроші. Русини здебільшого обмінювалися товарами. Позичання грошей було окремим видом заробітку, у жидів позичали гроші як бідні, так і вельможні особи. Багато людей це сприймали як шахрайство, безпідставне збільшення кредиту, у вірші **Давно і днес** Павлович наводить слова: [...] *Тепер жида пребогаты, Ста, тысяча мают, Лихву од ста два на месяц Злати пожадают.*¹⁹ За позичених сто золотих треба було заплатити на місяць більше двох золотих, Павлович експліцитним способом вираховує, скільки це на цілий рік: *А то до рока уробит Двадцет штири златы, Для того народ бидние, Лихварь-жид богатый.*²⁰ Читач тексту тоді повинен зрозуміти логіку ринку, тому що багато хто до тих пір сприймав фінансові операції примітивним способом: скільки позичив, стільки й мав повернути. Брати ще й лихву трактувалося як грубість та гріх: [...] *Жиди гроши назбивають, Христианам позичають, Жидам грозны*

¹⁴ Ibidem, с. 260.

¹⁵ Ibidem, с. 282.

¹⁶ Ibidem, с. 260.

¹⁷ Для ілюстрації наведемо приклад з найбільшого села сьогоденішнього Свидницького округу, Ладомирової, де проживала наприкінці XIX століття відносно велика громада жидів. У 1869 році із загальної кількості населення (811) лише 11 вміло читати, з них було 10 жидів (8 чоловіків і 2 жінки) і 74 жителів вміло читати й писати, з них 54 жидів (48 чоловіків і 6 жінок). [ŠA Prešov, fond Šarišská župa – sčítanie obyvateľstva (1869), Ladomirová, sign. 1 – 125, inv. č. 159.]

¹⁸ Ibidem, с. 283.

¹⁹ Ibidem, с. 208.

²⁰ Ibidem, с. 208.

лихвы платят, тяжело ся жидаы богатят.²¹ В наступній поезії **Чесний руснак с Маковиці роздумує в Америці** автор пояснює й застерігає: [...] *Бо жид в місяць од 100 жадає по 3 злати. Подумайте собі, мої добрі люде: Од 100 златих 36 до рока буде!*²². Також визнає, що гроші, призначені для подорожі за океан, позичили від жида. За логікою Павловича, люди були змушені емігрувати з рідного краю передусім «завдяки» жидам. Тому нема їм за що дякувати: [...] *От жида про мене гроші позичили; До той Америки мене виправили.*²³ Деякі з тих, які в кінці XIX століття емігрували, назавжди залишилися за океаном, інколи рідним посилали гроші, але частіше їхні зв'язки переривалися. Інші поверталися із заробленими грошима додому, будували хати та приносили капітал. Багато хто з емігрантів подорожував в Америку кілька разів поспіль.

«Жида ніколи, нігде тяжко не працюють»

Священник Павлович в багатьох віршах зіставляє здібності жидів та християн щодо обробляння землі: [...] *Лихваре не знають орати, косити. Не знають косити, ани молотити.* [...] ²⁴ В третій частині поеми **Пьянство** наводить: *В цілом свити жидаы нигде ничь тяжело не робят, не орют не жнут, не косят ани не молотят.*²⁵ [...] *жидам поле смердит.*²⁶ *Люде жидам дров навозят, рубають, волочат, овес, ярец, яйця, курки, качки, гуски дають.*²⁷ В цих словах відчувається іронія, говорить про нездібність та неохогу жидів до землеробської праці. Навпаки християни працюють краще та знають всіяку роботу, лише шкода, що, на думку Павловича, «служать жидовським панам». Він не оцінює та не виділяє навичок і здібностей жидів в інших галузях. В сільських місцевостях Східної Словаччини, за даними перепису населення, працювали жида так, як і християнські селяни – на полі, і про це Павлович звичайно ж знав, тому що не жив в монастирі, а між людьми як їхній священник. Проблематичною виявляється його мотивація в замовчуванні наявних фактів. Як священник він опікувався передусім віруючими християнами і використовував для цього всі доступні вербальні засоби та теми. Метою творів було вказати на недоліки жидівської громади, а не на таланти і переваги, тому не міг акцентувати на їхній фінансовій спритності.

«Жида шаленими руснаків прозивають»

Павлович наводить, що жида оддячують руснакам так, що *шаленими їх прозивають.*²⁸ Шалений в східнослов'янських діалектах може означати нестримний, але й дурний чи непередбачливий, уживається для вираження негативного ставлення до кого-небудь. Далі письменник-священник пише: *«С християнських людеы євреи ся сміють»*²⁹. Автор віршів впевнений, що жида глузують з чужої біди, радіються навіть з такої трагедії як пожежа: *Кед хижка сгорит, жид ся радує: «Продам палинку хлоп ся буде Я ей барз туньо можу достати»*³⁰, тому що у кожній ситуації вони бачать лише можливість заробити гроші. Крім того, на думку письменника, у ставленні до руси-

²¹ Ibidem, с. 261.

²² І. В. Хланга – Т. М. Чумак, *Гучать гори і долини*, Ужгород 2004, с. 147.

²³ І. В. Хланга – Т. М. Чумак, *Гучать гори і долини*, Ужгород 2004, с. 147 – 148.

²⁴ Ibidem, с. 215.

²⁵ Ibidem, с. 261.

²⁶ Ibidem, с. 275.

²⁷ Ibidem, с. 265.

²⁸ Ibidem, с. 260.

²⁹ Ibidem, с. 265.

³⁰ Ibidem, с. 267.

нів вони поблажливі, нечуйні. Немилосердні вони навіть до долі бідних дітей. Господар корчми у творі *Корчмарський борг* відповідає на прохання русина [...] – «*Жиде, маю дробны дити, Можеш дашто ми спустити!*» таким способом: «*Ци ми чорт до твоих дити! Я мам аренду платити [...]*» – «³¹ В поемі *Жид никогда не на покою*: [...] *жид смырчал: та ци ми чорт там до твоих дитей! Можеш их повыправляти по жидях служити. [...]*»³² Жид не хоче йти на поступки, пропонує русинові відправити дітей в найми, якщо у нього нема грошей, і відкидає пропозицію зниження боргу.

«Вампири, вовки та інші істоти, з приводу яких зникне народ Карпат»

У зв'язку із експлуатацією русинів жидами з'являється й мотив **вампіризму**: [...] *То кривавый пот сдлакаков. Котрый выссал от руснаков. Красну честь им зато дават, Все до говед им надават.* Фрагмент з поеми прирівнює жидів до вампірів (висмокування кривавого поту русинів) та наводить грубу лайку на адресу русинів від жидів. В іншому місці у зверненні до своїх братів порівнює жидів із страшними **вовками**: [...] *Теперь люд сдирают тоты грозны вовци, прежалоство бечат небожатка овцы.* [...] ³³ Різким контрастом з вовками постають тут беззахисні вівці – тобто русини. Павлович бачить майбутнє русинів-українців песимістично: *Тот яд жыдам до рук дают, Они драго нам продают. В Карпатах выгынут люде, Кед так и дале буде.*³⁴ Яд на цьому місці є певним символом жидівської домінанції у сфері письменності. Павлович застерігає від повного винищення людей, читай християн, в Карпатах, яке, за його словами, наближається, якщо такий порядок не зміниться. І в поемі *Послушайте, братья...* відчувається катастрофа, що наближається: [...] *Корчмар буде пакувати, А нам приде погибати. [...]* *Пустиет цила краина [...]* ³⁵ *Лихваре выженут нас гет с Маковицы.* ³⁶ В поемі *Пьяница* письменник поринає знов до біблійних часів та порівнює поради жида із порадами райського **гада**: [...] *Зрадлива твоя порада, Як того райського гада. [...]*³⁷ Павлович в кінці поеми *Пьянство* поширює думку, що у жидів є багато дітей, що розмножуються якимсь швидшим темпом, ніж християни: [...] *А прото жиды в каждой столице, Розмножаются так, як блощицы, тот гид нас присил, беда нам жити, Уж зауяли цилый свет жиды.*³⁸ **Гид** означає нечисть, бруд, **блощиця** – це паразит; значить, Павлович для характеристики жидів використовує різні експресивні засоби, які є нестандартною, грубою лексикою, яку, до речі, закидає самим жидам. Використовуючи гіперболізацію, порівнюючи жидів з вампірами, вовками, гадами, блощицями, автор досягає бажаної мети, його слова стають виразнішими та яскравішими. Літературний історик М. Сабо звертає увагу на подібні випадки стереотипізації жидів у словацькій літературі у творчості С. Г. Ваянського (1847 – 1916), який їх порівнює із вампірами, паразитами. Сучасник Павловича був буквально одержимий жидами.³⁹

«До каштелев жиди ся вопхали»

³¹ Ibidem, с. 282.

³² Ibidem, с. 275.

³³ Ibidem, с. 214.

³⁴ Ibidem, с. 187.

³⁵ Ibidem, с. 213.

³⁶ Ibidem, с. 214.

³⁷ Ibidem, с. 279.

³⁸ Ibidem, с. 268.

³⁹ M. Szabó, *Kráska a zvrhlík. Rasa a rod v literatúre 19. a 20. storočia*, Bratislava 2022, s. 141.

В одному з коротших віршів *Была давно беда* оповідач ностальгує за давніми часами, коли були несприятливі умови для життя: *Хлоп робил на пана, днесь мусит на жида... Бароне, грофове в каштелях бывали, Теперь до каштелев жида ся вопхали. [...]* *Пански маєтности на жидов преходят, За лис, за паствиска люде жидам робят. [...]*⁴⁰ З висловленого випливає, що терпіти експлуатацію панів було навіть приємніше, ніж працювати на жидів. Виявляється, що священник не оприлюднює факт, що жиди якраз орендували панські маєтки та виконували їхні розпорядження, і так само найчастіше були їхніми підлеглими. Звичайно, що були винятки, але у Павловича спостерігається тенденція до узагальнення, коли йдеться про жидівські справи та їхню діяльність. В іншому зверненні до своїх братів *Послухайте, братья...* підсумовує та вдається навіть до градації: *Добре, а предобре было право старе, Не могли нас дерти прокляты лихваре.*⁴¹ Ідеалізує стан перед скасуванням підданства і в дусі ностальгії за колишніми часами виражає різкий осуд та ненависть до жидів – лихварів: *[...] Вы ту покапете, лихваре-поторы, Кед ся не навернет чесне право старе.*⁴²

«Всесвітня жидівська змова»

У вірші *Жид никогда не на покою* автор знову підкреслює нікчемність та лінь євреїв і ставить риторичне запитання: *[...] Коли уж раз тото панство жидовске перестане?* [...] та узагальнює, що [...] *Християнов за поганов они узнавают. Напротив нас в цилом свити ся соединяют [...]*. Порівнює жидів із християнами і висловлюється, що жиди у цілому світі возз'єднуються, і за їхнім прикладом закликає так само до єднання: *[...] И ми, братья, християне, ся соединяйме, святым крестом нашей виры врагов поражайме [...]*⁴³ Поема *Думка* написана у Свиднику в 1894 році, містить цікаві роздуми Павловича про «справжню» причину багатства жидів: *Каким же посредством жида стались богатимы? Знаєм, знаєм, но не смеем явно высказати. Все жида соединились и нас окружили, Чтоб они господствовали, а мы им служили. Кажут: вик девятнадцатый – вик общей свободы; Лишь для жидов, – но в их цепях стоняют народи.* Автор рядків, згідно із змовницькими теоріями (які є також частиною негативних стереотипів щодо жидів), вважає, що за збагаченням жидів стоїть їхнє взаємне об'єднання в оточенні інших націй, які вони експлуатують. XIX століття стало століттям свободи, головним чином, для жидів, їм було дозволено поселятися в містах, юдаїзм був урівняний в правах з іншими релігіями імперії Габсбургів. У зв'язку із негативним трактуванням жидівства загалом та конкретного впливу жидівської діяльності, наводить О. Павлович й вислови, які містяться на початку поеми *Пьянство* у вигляді епіграфу: *Всяка беда лем от жида, – хранься жида, мине беда.*⁴⁴ Або на початку восьмого розділу тої самої поеми виділяється особливо виразне мотто: *Жид хоть бы пришол просто из неба, вирити ему нигда не треба.*⁴⁵

Пропагандистська мета афоризмів досягнута, подальше тлумачення не потрібне і в наступному: *Жида отець, мати все учать кламати, хоч ся видять глупці, а преці суть купці.*⁴⁶ Поема *Корчмарський борг* написана народною мовою, на її початку наведений епіграф: *Иван пие, не рахуе, Лайзер пише, приписуе. Не пуй, кед не мож платити, Не буде тя жид мучити!*⁴⁷ Важко стверджувати, чи Павлович просто записав

⁴⁰ Ibidem, с. 206.

⁴¹ Ibidem, с. 214.

⁴² Ibidem, с. 215.

⁴³ Ibidem, с. 275.

⁴⁴ Ibidem, с. 259.

⁴⁵ Ibidem, с. 267.

⁴⁶ І. В. Хланта – Т. М. Чумак, *Гучать гори і долини*, Ужгород 2004, с. 33.

⁴⁷ Ibidem, с. 281.

оці афоризми, чи був автором деяких із них. Незважаючи на це, наведене ставлення трактується як *a priori* вороже. Їх сила полягає у влучності, тому що виражає узагальнену думку у виразній, легкій для запам'ятовування формі, яка згодом легко може відтворюватися та поширюватися іншими людьми. В наведених мотто є дуже стійка концентрація ненависті до жидів, мотивована лише простим фактом їхнього існування. Думки Павловича сприймалися слухачами ще за його життя, та й після його смерті довгі десятиліття побутували між читачами. Його вплив на маси вірних був, безперечно, інтенсивним та довготривалим. З погляду сьогодення ми зобов'язані визнати, що у зв'язку з жидівською проблематикою це було дуже небезпечно явище й, на жаль, складає одну частину мозаїки антижидівських переслідувань напередодні Другої світової війни. Звісно греко-католицькому священнику йшлося передусім про добробут своїх одновірців, він намагався всіма способами у своїх проповідях, дидактичних поемах, віршах висвітлити згубний вплив горілки. У цьому намірі виявлявся, так само, як і інші письменники цього періоду⁴⁸, справжнім фанатиком. Священник не акцентував на зовнішніх характеристиках жидів, які часто були об'єктом критики та висміювання. Лише в одній поемі, **Став бідного селянина**, він використовує стереотип стосовно специфічного запаху жидів: [...] *Насмудят нам того смроду К стыду нашего народа.*⁴⁹ В іншому місці порівнює стиль одягання русинок та жидівок, причому жидівки є прикладом, який не вартий наслідування: [...] *Ци баба, ци дівка На голови все мат хустку, Як стара жидівка* [...] ⁵⁰ Відповідно до жидівської традиції, заміжні жидівки повинні були покривати голову хусткою (так само як і русинки), іноді також використовували перуки. Священник Павлович в дидактичних творах вдавався до порівнянь і аналогій з метою, щоб маси людей зрозуміли шкідливість та перестали купувати горілку. Поширення алкоголізму зростало в окрему соціальну проблему й негативно впливало на активізацію національної діяльності. В найвідомішій поемі **Став бідного селянина** звинувачує жидів не лише в алкоголізмі русинів, але й у винищуванні лісу: [...] *Палюнчарны всягды творят, В тых вшыткы лисы погорят, В тых жыдиска лисы нищат, Нам от зимы кости трищат.*⁵¹ За словами Павловича, жидам відома натура місцевих людей та їхня схильність до горілки: *Жида людську слабость знают, Всягды напой продавают.*⁵² Відомі також випадки, коли жиди ставали жертвою алкоголю, зокрема хасиди, докладніше про це пише Г. Диннер.⁵³ Але Павлович про це не говорить, найчастіше згадує, що населення віддає жидам цілий маєток: [...] *Свой маєток врагам за напой давают. [...] Люде про пьянство в нужди погибают [...] Мало что дилают, лем пият, а пият. Безумыны пьяницы вадяты и бият. [...] Голодуют бидны долови и сироты. [...]*⁵⁴ *Огидны пияцы дуриют, шалиют.*⁵⁵ Довготривалий вплив алкоголю на чоловіка має наслідком повну втрату осудності, насилля, конфлікти та нарешті загибель цілої родини. В поемі **В каждом сели...** Павлович порушує проблему, що жиди мають в кожному селі корчму, яка приносить їм прибуток: *В каждом сели жид шенкует, В корчме люд*

⁴⁸ H. Jakubík, *My&oni: Fenoméni židovstva v slovenskej literatúre 19. a začiatku 20. storočia*, Banská Bystrica 2012.

⁴⁹ Ibidem, с. 187.

⁵⁰ Ibidem, с. 209.

⁵¹ Ibidem, с. 187.

⁵² Ibidem, с. 261.

⁵³ G. Dynner, „A Jewish Drunk Is Hard to Find: Jewish Drinking Practices and the Sobriety Stereotype in Eastern Europe.” [w] *The Jewish Quarterly Review*, vol. 104, nr. 1, 2014, pp. 9–23. [w:] <http://www.jstor.org/stable/43298771>. (23.01. 2023).

⁵⁴ Ibidem, с. 265.

⁵⁵ Ibidem, с. 265.

ся росыпует, Люд со дня на день бедниет, А жид-кочмар богатиет.⁵⁶ В цій самій поемі описує втручання жінок, коли приходять в корчму, та зустрічаються із корчмарем: [...] *Жена за мужом бижала, Его аж в корчме догнала. Мужа, жида проклнала... Муж молчал, але жидиско Штухал, дрылял вон бабиско.* [...] ⁵⁷ І в ставленні до жінок жиди виявляють лють та відсутність емпатії. Павлович малює картину стосунків жидів та русинів однобічно та негативно. Його мотивація зрозуміла: він переслідує одну головну мету, ізолювати християн від жидів і таким чином уникнути потенційних проблем. Ми вважаємо, що тут не йдеться про етнічну ненависть до жидів, а про ненависть до них як корчмарів, лихварів, орендарів. Про цей факт свідчать й історики, за їхніми дослідженнями русинське та жидівське населення співіснувало на сході Словаччини загалом безпроблемно. Не виникало жодних масових спалахів ненависті. Траплялися й випадки, описувані священником Павловичем; найчастіше виникали конфлікти у зв'язку із лихварством та нездатністю повертати борги. Можна сказати, що частіше виникали суперечки між новими емігрантами та старшими жидівськими переселенцями, які прибували з Галичини.⁵⁸

«Правду мате, же ви попа не слухате»

Подекуди в тексті відчувається особиста образа Павловича, що селяни не слухають його порад, а радше йдуть до шинку за жидом. Ось фрагмент діалогу з поеми *В каждом сели...*: [...] *Мошко кажет: «Правду мате, Же вы попа не слухате. Вы бы розума не мали, Кебы сте попа слухали. Вы бы всегда смутным жили, Кебы вы ся не напили. Вы бы мусили думати, Як дитиска годовати, С чего на податки взяти, Як корову зимовати...»* [...] *Кед паленки ся напьете, Та о вшитком забудете.* [...] ⁵⁹ Вустами жидівського корчмаря автор рядків наполегливо перелічує усі вигоди споживання горілки. Алкогольні напої допомагають забути всі зобов'язання. Павлович сумно й ображено каже, що люди слухають не попів, а жидів: [...] *«Качмар ратуе бидного хлопа, Нач бы он слухал своего попа? Поп бы отворил очи хлопови, Пак бы не вирил Иван жидови.»* [...] ⁶⁰ В наведеній частині з поеми *Стан бідного селянина* відчувається іронія та відчай священника. Перефразовуючи слова упорядника книги про Павловича А. Шлепецького, [...] письменник присвятив вірші корчмарям-експлуататорам, котрі продавали горілку в борг, щоб пізніше забрати в селянина останній кусок землі. У християн було лише одне право – пропивати в корчмі останні гроші, які залишилися після сплати оренди та боргів. Завдяки п'янству християн пани-корчмарі отримували прибутки.⁶¹ Видання А. Шлепецького ще у 1955 році відверто звинувачує корчмарів-панів, причому не називає корчмарів жидами. На території Східної Словаччини протягом ХІХ століття переважна більшість корчмарів були жидами – аж до прийняття антижидівських законів в 1941 – 1942 (у зв'язку з якими жидівське населення було насильно депортоване). У виданні 1982 року дослідник А. Шлепецький вже наводить, що в образі паразитичних елементів показує [Павлович] не тільки поміщиків, мадярів, німців, поляків, посередників-жидів, але й малює їх в образі тих, що вийшли із самого українського середовища.⁶² Останнє на даний

⁵⁶ Ibidem, с. 276.

⁵⁷ Ibidem, с. 277.

⁵⁸ P. Švorc, *Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia*, [w:] *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období. Sondy do spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho života*, Prešov 2014, s. 34.

⁵⁹ Ibidem, с. 278.

⁶⁰ Ibidem, с. 267.

⁶¹ А. Шлепецький, *Олександр Павлович, Пряшів, 1982, с. 15.*

⁶² А. Шлепецький, *Олександр Павлович, Пряшів, 1982, с. 76.*

час, за нашою інформацією, видання творів Павловича 2004 року, яке появилось в Закарпатті, наводить лише один вірш на жидівську тематику *Мошко і крест'янин*, та в декількох інших проблематизує їхню присутність на русько-українській території, але загалом віршів на тему русинсько-жидівських взаємин набагато менше, ніж у виданні А. Шлепецького 1955 року. Також у вступі упорядника Т. Чумак не наводить жодних фактів щодо трактування жидівської тематики О. Павловичем. Ми вважаємо, що спосіб, яким Павлович зображував єврейське суспільство, є прикладом літературного антисемітизму,⁶³ а не прикладом особистої ненависті до євреїв – антисемітизму. Проте ми не маємо наміру виправдовувати чи применшувати його функції та вплив на публіку. Не можна вважати адекватними його вислови стосовно євреїв, особливо ті, в яких говорить, що євреям не можна довіряти уже з приводу того, що вони народилися євреями. Внесок Павловича у літературний жидівський дискурс Східної Словаччини не залишився поодиноким, пізніше до нього приєдналися й інші – Анатолій Кралицький та Іван Сильвай. Абсолютно іншим способом ставився до жидів наставник Павловича, Олександр Духнович, у творах якого є більше зваженості щодо життя жидів між русинами-українцями. Реконструкція минулого посередництвом літератури, розкриття чутливих і гострих тем, ревізія морального імперативу та статусу канонізованих особистостей, виявляється необхідною навіть після такого тривалого часу. Здійснений аналіз підтверджує, що деякі проблеми сьогодення мають своє коріння у невивчених уроках минулого, у небажанні їх ретельного осмислення. Старий жидівський афоризм твердить: «Люди ненавидять те, чого не розуміють».

Література

- Babotová, L., *Vybrané kapitoly z ukrajinskej literatúry. Literatúra Rusínov-Ukrajincov od 19. storočia*, Prešov, 2009.
- Dynner, G., «A Jewish Drunk Is Hard to Find: Jewish Drinking Practices and the Sobriety Stereotype in Eastern Europe.» [w] *The Jewish Quarterly Review*, vol. 104, nr. 1, 2014, pp. 9–23. [w:] <http://www.jstor.org/stable/43298771>. (23.01. 2023).
- Hlavinka, J., *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, Prešov 2007.
- Khлanta, I. V. – Tchumak, T. M., *Huchat' hory i dolyny*, Uzhgorod 2004.
- Jakubík, H., *My&oni: Fenomén židovstva v slovenskej literatúre 19. a začiatku 20. storočia*, Banská Bystrica 2012.
- Szabó, M., *Kráska a zvrhlík. Rasa a rod v literatúre 19. a 20. storočia*, Bratislava 2022.
- Shlepeckiy, A., *Izbranyie proizvedeniya*, Pryashev 1955.
- Shlepeckiy, A., *Oleksandr Pavlovych*, Pryashev 1982.
- Štátny archív [ŠA Prešov, fond Šarišská župa – sčítanie obyvateľstva (1869), Ladomirová, sign. 1 – 125, inv. č. 159.].
- Švorc, P., *Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia*, [w:] *Východné Slovensko a Židia v mezivojnovom období. Sondy do spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho života*. Ed. Švorc, P. – Derfiňák, P., Prešov 2014.

⁶³ Термін літературний антисемітизм використовує літературний історик Мілослав Сабо, M. Szabó, *Kráska a zvrhlík. Rasa a rod v literatúre 19. a 20. storočia*, Bratislava 2022, с. 157.

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

БОРЦІ З НАЦИЗМОМ – СПРАВЖНІ І ФЕЙКОВІ

Участь закарпатців у боях з нацистами у Другій світовій та з рашистами у нинішній Визвольній війні України

Тема протистояння фашизму (нацизму) упродовж цьогорічних позачергових парламентських виборів у сусідній Словаччині була майже сакральною. Навіть такі гострі суспільні проблеми країни, як боротьба з нелегальною міграцією, стагнація економіки, труднощі в енергетичному секторі, зрощення криміналітету з владою – в агітаційній кампанії низки політичних сил відійшли на другий план. На темі «антифа» значною мірою вибудовували свою виборчу риторичку саме ті політичні сили, які ідеологічно (і не тільки!) пов'язані з росією і за вказівкою москвитів наголошують своїм виборцям, що фашизм сьогодні укоренився не де інде, а в Україні, тому їй не слід допомагати у спротиві окупанту, а домагатися встановлення миру. На умовах путлера, звісно. Зокрема, лідер партії Smer-SD Роберт Фіцо не раз прямо говорив про це, а під час виступу у Банській Бистриці у серпні цього року майже дослівно повторив мантру московських пропагандистів, назвавши полк «Азов» пристанищем нацистів. І це, на жаль, спрацювало – партія прокремлівського політика стала переможцем виборчих перегонів у країні, яка першою надала військову та гуманітарну допомогу Україні у перші дні російської інвазії...

Слід об'єктивно визнати, що тема «деди воєвали» є доволі розкрученою у політичній свідомості багатьох пересічних словаків, адже інших яскравих сторінок у становленні їхньої політичної нації, прикладів жертвовності у відстоюванні свободи і незалежності власної країни, принаймні у ХХ ст. – не так і багато. Навіть радянська військова інтервенція в ЧСРР у серпні 1968 року, яка брутально розтоптала «Празьку весну» та повернула країну у морок комуністичної «нормалізації» з послідувачими політичними репресіями, майже всуціль оминула Словаччину. Та й «Оксамитову революцію» 1989 року, що призвела до повалення комуністичного режиму та появи у 1993 році незалежної Словаччини, розпочали, як і «Празьку весну», чехи, а не словаки. Тож кремлівські ідеологи, спільно з словацькими колаборантами, упродовж тривалого часу вбивали у голови громадян, що саме словакам належить слава «бойовників» з фашизмом, котрий традиційно, ще з часів УПА, асоціюється у їхній свідомості з українцями.

Але хто, де і під якими прапорами насправді воював у роки Другої світової війни – мають, передовсім, говорити не політики та ідеологи, а дослідники історії ХХ століття. Украй важливо дати розголос тим дослідженням ними фактам, які політичні маніпулятори сьогодні воліють замовчувати, оскільки на місце нацизму, що непомірно попив крові народам Європи всередині ХХ століття, в образі миротворця і антифашиста прийшов московський рашизм – не менш кровожерливий і жорстокий претендент на нового повелителя Європи ХХІ століття.

Тернистий шлях легіонерів

Перша Чехословацька республіка постала рівно 105 років тому по завершенні Першої світової війни 28 жовтня 1918 року в результаті розпаду Австро-Угорщини. Більш-менш спокійне міжвоєнне двадцятиріччя збігло дуже швидко і у жовтні 1938 року одна з найуспішніших держав Центральної Європи, унаслідок зрадницької політики «умиротворення» нацистського тирана у Берліні, опинилася на межі свого небуття. Мюнхенська угода від 30 вересня 1938 року, підписана прем'єр-міністром Британії Невілом Чемберленом, прем'єр-міністром Французької республіки Едуаром Даладье, райхсканцлером Німеччини Адольфом Гітлером та прем'єр-міністром Італії Беніто Муссоліні заклала початок знищення Чехословаччини як держави. Що й сталося 15 березня 1939 року, коли А. Гітлер ввів війська до Чехії, перетворивши її на протекторат Богемії та Моравії. А днем раніше парламент Словаччини проголосив на своїх «обскубаних» ще у 1938 році гортистською Угорщиною теренах (без Кошиць, Требишова, Нових Замків і усіх придунайських земель аж до самої Братислави) незалежну **Першу Словацьку республіку, яка проіснувала з 14 березня 1939 до 8 травня 1945 року як союзник і сателіт нацистської (фашистської) Німеччини**, а Йозефа Тіса призначив першим прем'єр-міністром новоствореної республіки. У своїй зовнішній політиці Перша Словацька республіка орієнтувалася на гітлерівську Німеччину. Вона, зокрема, стала однією з перших учасниць Другої світової війни, виступивши на боці Рейху при нападі на Польщу 1 вересня 1939 року. Згодом словацькі регулярні військові частини брали участь у війні проти СРСР, а сам Йозеф Тісо 3 листопада 1941 року, уже в статусі президента, відвідав окупований німцями Київ.

За таких геополітичних умов тисячі патріотично налаштованих громадян колишньої Чехословаччини не погодилися жити у явних і закамуфльованих нацистських протекторатах й покинули батьківщину. Серед них були й колишні військовики розформованої окупантами чехословацької армії. З їхнього числа у березні 1939 року в Польщі почалося формування Чехословацького легіону. Він розташовувався у Кракові, Львові та інших містах на сході Польщі, а його чисельність перевищувала 900 осіб.

Після німецького вторгнення у Польщу та розв'язання Другої світової війни частини Червоної армії, у відповідності до пакту Ріббентроп-Молотов, 17 вересня рушили на східні польські території. Щоб уникнути німецького полону, Чехословацький легіон того ж дня виступив назустріч Червоній армії і 18 вересня 1939 р. зустрівся з колоною радянських військ. В СРСР особовий склад легіону був оголошений інтернаціональними особами і перебував у окремих таборах у російських містах Оранек і Суздаль Владимирської області. Щодо їхньої подальшої долі радянське керівництво не мало чіткої позиції, тому не перешкоджало виїзду легіонерів до Франції та інших країн для участі в боях проти Німеччини в союзницьких арміях і багато хто скористався цією можливістю. У травні 1941 р. на переговорах між СРСР та Чехословацьким урядом у Лондоні було підписано угоду, згідно якої СРСР дозволяв формування чехословацьких частин на радянській території, а 27 вересня 1941 р. – радянсько-чехословацький військовий договір, згідно з яким почалося формування першого чехословацького піхотного батальйону.

Поки словаки воювали у складі Вермахту на східному фронті проти Червоної армії та інші насолоджувалися мирним життям у Першій Словацькій республіці, у російському м. Бузулук Оренбурзької області 2 лютого 1942 р. **розпочався процес формування Першого Чехословацького окремого батальйону, етнічний склад якого на самому початку був таким: 277 чехів, 21 словак, 286 євреїв і 1780 (!) українців із Закарпаття.**

У багатьох моїх співвітчизників, особливо молодшої генерації, та жителів сусідніх держав може виникнути питання: **а звідки у батальйоні було так багато закарпатців? Відповідь проста – з таборів ГУЛАГу!** За вислідками Мюнхенської угоди та Віденського арбітражу третина Підкарпатської Русі з містами Ужгород, Мукачево та Берегово з 2 листопада 1938 р. відійшли до Угорщини, а після окупації Карпатської України 17 березня 1939 р. – уся територія нинішнього Закарпаття стала частиною Королівства Угорщини. Тисячі закарпатців не бажали бути підданими Санстефанської корони і після розчленування Польщі у вересні 1939 р., коли в Галичину на штиках Червоної армії прийшла радянська влада, почали масово переходити кордон. **Втечею до СРСР мали на меті врятуватися від жорстоких переслідувань угорських окупантів учасники українських національно-патріотичних організацій, оборонці Карпатської України, члени чехословацької компартії, але найбільше – молодь, яка не бажала жити в окупації**, розмовляти мовою завойовника та примусово вступати у «гортіївський комсомол» – парамілітарну профашистську угорську організацію Левенте. *«На початку літніх канікул 1939 року мене, як і багатьох молодих закарпатських учителів, направили у Берегово та Будапешт на навчання інструкторів Левенте, – згадував колишній втікач до СРСР, в'язень радянського табору у м. Котлас Архангельської області, воїн Першої чехословацької бригади, учасник визволення Києва, Білої Церкви, Жашкова і боїв на Дуклі, а по війні – головний редактор україномовних газет «Нове життя», «Дружно вперед» та літературного журналу «Дукля», які видаються у м. Пряшів, український письменник Словаччини, підполковник у відставці, уродженець с. Зубівка Мукачівського району Федір Іванчов. – Вирішив я те саме зробити, що і тисячі закарпатців, подався на Схід – нелегально перейшов кордон уночі 3 листопада 1939 року. У цьому допоміг мені учитель Іван Марцій із Ганьковиці, який пізніше теж прибув до «руських братів», а в беріївсько-сталінських таборах так і згинув».*

Економічна стагнація та стрімке погіршення життя спонукали покидати рідний край і тих, хто повірив комуністичній пропаганді та вважав СРСР «земним раєм» для трудящої людини. Ситуація змусила навіть тогочасного впливового місцевого проугорського політика, засновника і лідера Руської Національно-Автономної партії Степана Фенцика, написати у липні 1939 р. листа угорському прем'єру Палу Телекі, у якому він наголошував на невідкладності реалізації низки економічних питань. *«Заміна грошей 1:7 викликала велику диспропорцію. Коли господар продавав 1 цент. пшениці за 160-175 чеських крон, то міг собі купити 4-5 пар черевиків. А зараз, коли 1 цент. пшениці продасть за 20 пенге, то ледве купить одну пару. Сіль, ліс набагато дорожчі, ніж були раніше. Експорт худоби і фруктів майже неможливий. Це для населення Підкарпаття велика невигода, бо це джерело його існування...», – наголошував С. Фенцик.*

І, нарешті, «третя ріка», що поповнювала неозоре море вічної мерзлоти на ймення ГУЛАГ – військовополонені закарпатці, які були мобілізовані до угорської армії і відправлені на фронт, але за першої ж нагоди здавалися в полон.

За підрахунками рідколегії Закарпатської обласної Книги пам'яті на кінець 1942 року в 29 таборах НКВС були ув'язнені 7887 закарпатців. Про важку долю своїх співвітчизників довідався керівник Чехословацької військової місії в Радянському Союзі полковник Г. Піка (у 1949 р. армійський генерал Г. Піка був репресований і вбитий комуністичним режимом ЧСРСР), який провів величезну роботу, аби з'ясувати, у яких саме таборах перебувають закарпатці. Доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України Степан Віднянський пише, що полковник Г. Піка *«на підставі здобутих з великими труднощами відомостей, потай від беріївських служб, склав карту-схему розташування цих таборів і визначив приблизне число ув'язнених за-*

карпатців. Потім вступив у листування із Чехословацьким емігрантським урядом у Лондоні й зарубіжним керівництвом КПЧ у Москві та з міністерствами оборони і внутрішніх справ СРСР, клопочучись про звільнення закарпатців – аби їм дозволили вступати до лав чехословацької військової частини, яка формувалася в СРСР. Це було для багатьох закарпатських українців спасінням. Їх табірні страждання на лісоповалі, у вугільних шахтах, на спорудженні залізничних колій у зоні вічної мерзлоти і т. д. припинилися лише в кінці 1942 – на початку 1943 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 листопада 1942 р., засуджені за нелегальний перехід кордону закарпатці, були амністовані».

Трагічну долю втікачів до СРСР пережила тоді більшість закарпатських родин. Не оминула вона і мою: у Печорлагу відбував покарання за нелегальний перехід кордону рідний брат мого батька – Михайло Ільницький (1917 р. н.). На жаль, йому не судилося стати чехословацьким легіонером – він не виніс табірних мук і помер в ув'язненні у 1940 р., реабілітований у 1990 році.

«Наприкінці 1942 року до Бузулука прибули перші три транспорти із звільненими закарпатцями, зокрема, з Воркутинського табору – 185 новобранців, з Крагопольського – 195, з Печорського – 241», – пише у збірнику «Так ламалися долі репресованих закарпатців» доктор історичних наук, голова обласної редколегії Книги пам'яті Омелян Довганич. Першим офіцером з числа закарпатців, котрі прибули з таборів, був поручик Юлій Костович з с. Радванка (нині – передмістя Ужгорода). Ще до війни він закінчив військову академію, у званні капітана командував полком зенітної артилерії 1-го Чехословацького армійського корпусу. Поступово зростало й число офіцерів Чехословацького батальйону – уродженців Закарпаття. Зокрема, підпоручиками і поручиками серед перших були Василь Вальо, Емерих Королович, Федір Іванчов, Михайло Король, Михайло Цифра, Степан Бунзяк, Степан Вайда, Петро Гоцук та інші.

Українське село Соколово – початок антифашистської збройної боротьби чехів і словаків

Після короткотермінового бойового злагодження **Перший чехословацький батальйон у складі 974 осіб 30 січня 1943 року вирушив на фронт.** Про цей легендарний військовий підрозділ у післявоєнний час було написано сотні книг, наукових досліджень, спогадів, авторами яких є тогочасні радянські і чехословацькі історики, дослідники та ветерани – учасники війни, у тому числі й Людвік Свобода – перший командир першого чехословацького батальйону, згодом – бригади та корпусу (у 1923-1931 р. служив командиром роти та заступником командира батальйону у 36-му піхотному полку в Ужгороді, мешкав у с. Оноківці), у 1945-50 рр. – міністр оборони, у 1968-73 рр. Президент ЧССР – зі своїми мемуарами «Від Бузулука до Праги». А цьогогоріч впливова і авторитетна у Чехії «Спілка Чехословацьких легіонерів» та празьке видавництво *Епоха* випустили у світ ґрунтовне 350-сторінкове, базоване на документах з чеських, російських та німецьких архівів, доповнене спогадами безпосередніх учасників та ілюстроване фотографіями тих часів видання «Соколово – перший бій. 1-ий Чехословацький окремих батальйон у битві за Харків». Підготував це видання авторський колектив науковців під керівництвом Мілана Колецького, Мілана Мойжеша і Філіпа Кахеля.

Серед інших документів книга вміщує фотокопію рапорту командира батальйону

підполковника Л. Свободи від 28 січня 1943 р. на ім'я президента в екзилі Едварда Бенеша та міністра оборони Сергія Інгра. Командир доповідає, що базований у СРСР 1-ий окремих Чехословацький батальйон 30 січня у бойовій готовності відбуває з м. Бузулук на фронт. **Загальна чисельність батальйону – 974 особи, з них 264 – жителі Підкарпатської Русі.** У його складі – 26 офіцерів, 10 ротмістрів, 237 підстаршин, 663 воїни, з них – 7 підстаршин і 31 воїн – жінки. У розпорядженні особового складу – 553 автоматичні гвинтівки, 192 самозарядні гвинтівки, 47 ППШ, 10 снайперських гвинтівок, 40 кулеметів Дегтярова, 47 пістолетів і 47 револьверів, 40 легких кулеметів, 12 важких кулеметів, 16 протитанкових рушниць, 9 мінометів 82 мм, 9 мінометів 50мм, 2 гармати 45 мм. Самопочуття і моральний стан особового складу – відмінний.

Дослідники подають і національний (за рідною мовою) склад батальйону: 510 (52.5%) – чехи, у т.ч. й переселенці з Волині та громадяни СРСР, **264 (25.3%) – русини-українці**, 106 (10.9%) – євреї, 82 (8.4%) – словаки, 16 (1.6%) – угорці, 12 (1.2%) – інші.

Доволі промовистим фактом є і перелік територій, з яких прибули майбутні вояки до місця формування батальйону. Згідно документальних даних 100 (10.3 %) – втікачі-члени чехословацької військової групи з Польщі, 125 (12.9%) – втікачі-євреї з обладнаної нацистами резервації в Ніско (Польща), **286 (29.4%) – засуджені за нелегальний перетин кордону СРСР (жителі Закарпаття – В. І.)**, 136 (14.5) – з Польщі, 115 (11.8%) – з анексованих східних польських територій (Волинь), 13 (1.3%) – з інших анексованих територій, 90 (9.3%) – трудові емігранти до СРСР, 68 (7.0%) – громадяни СРСР, 39 – не вказано.

Ще більш красномовним є аналіз місць попереднього перебування бійців батальйону. Найбільше – **416 (42.8%) – з радянських виправно-трудоих таборів (ГУЛАГ)**, 236 (24.4%) – працювали в СРСР, 97 (10%) – з таборів інтернованих осіб, 96 (9.9%) – з РККА, 67 (6.9%) – учасники «помаранчевої групи», 4 (0.4%) – члени військової місії, 3 (0.3%) – навчалися в УРСР, 22 (2.3%) – місце не вказано.

Переміщення потягом з місця формування батальйону у м. Бузулук до залізничної станції Волуйки Білгородської області перед пішим маршем на фронтіві позиції тривало до 19 лютого. О 4.30 20 лютого бійці завершили вивантаження з ешелону та після короткого перепочинку рушили у напрямку Білгорода. Піший марш до села Соколово пролягав через Захарівку, Волчанськ, Муром, Білгород, Руську Лозову, Черкаські Тишки, Харків (див. карту на фото) і тривав до 3 березня – саме цього дня батальйон зайняв оборону поблизу села. **У важких боях з військами 6-ої німецької танкової армії з 7 по 22 березня** батальйон втратив убитими 103 (10.6%) бійців (у т.ч. й командир роти Отокар Ярош, якому посмертно присвоїли звання Героя СРСР), 22 (2.3%) – потрапили у полон, 8 (0.8%) – пропали безвісти, 168 (17.3%) – отримали поранення. **За національним складом втрати становили: 69 (58%) загиблих бійців – чехи, 24 (20%) – русини-українці, по 11 (9.2%) – словаки і євреї, 3 угорці та один німець.**

Автори дослідження на сторінках 253-254 подають повний іменний покажчик загиблих у боях під Соколово. У цьому скорботному переліку є воїни з типовими закарпатськими прізвищами: Боднар Михайло, Волошин Михайло, Джумурат Василь, Фіцай Юрій, Янчик Василь, Ковач Василь, Майор Василь, Островка Юрій, Поп Микола, Філіп Юрій, Сопко Дмитро, Шкробинець Йосип, Швед Йосип...

«Батальйон москалі зразу приділили на найгірший відтинок постійного німецького фронту під Харковом. Батальйон вступив в бій 8 березня 1943 р. Йому був приділений відтинок фронту приблизно на 15 км., що відповідало терену для одної комплектної дивізії. Батальйон не мав танків, лише легкі протитанкові гарма-

ти застарілого типу, легкі міномети, кулемети і рушниці. Німецька СС дивізія «Totenkopf» вступила в атаку з 60-80 тяжкими танками, тяжкою артилерією, тяжкими мінометами і кулеметами. Вони мали велику перевагу в людях і техніці», – пише дослідник історії Срібної землі Юліан Химинець у книзі «Мої спостереження із Закарпаття». А командир батальйону Л. Свобода у своїх мемуарах так описує перше бойове хрещення підрозділу під Соколовим: «Напад СС дивізії відбито з великими втратами для ворога: 19 танків, 6 транспортерів і багато іншого воєнного матеріалу. Вони залишили на полі бою понад 300 вбитих. Наші втрати були 86 вбитих і 56 ранених»...

За особисту мужність і військову доблесть у боях під Соколово Чехословацьким Військовим Хрестом було нагороджено 179 бійців, з них 112 – посмертно, медаллю «За доблесть» 105 бійців. Радянськими орденами і медалями нагородили 85 бійців, з них 27 – посмертно.

У боях за Київ та визволенні України

Уже 15 травня 1943 р. Державний Комітет Оборони СРСР видав постанову про формування на основі батальйону Першої окремої чехословацької піхотної бригади. Її формування проводилося у м. Новохоперськ Воронежської області. До 30 вересня 1943 р. бригада налічувала 3.517 осіб, у тому числі 114 офіцерів. У липні формування поповнилося значною кількістю словацьких вояків, які на третьому році війни відмовлялися воювати проти Червоної армії й дезертирували зі своїх частин.

Наприкінці 1942-го і упродовж 1943 р. з таборів ГУЛАГу у Бузулук та Джамбул прибуло 2951 чоловік. Станом на 30 жовтня 1943 р. у складі бригади налічувалося 563 чехи, 543 словаки та 2.210 закарпатців. Звільнені з таборів закарпатські українці мали чисельну перевагу, але вони були настільки фізично змореними й виснаженими, що не мали сил до будь якої воєнної служби. Тому їх спочатку відправляли у спеціально створені заклади, де трохи підгодовували, а особливо слабких і неспроможних тримати в руках зброю відіслали у Джамбульську область Узбекистану працювати в колгоспах.

Після вишколу у жовтні 1943 р. бригаду зарахували до складу 38-ої армії Першого Українського фронту. Починаючи з 4 листопада вона брала участь у Київській наступальній та оборонній, Житомирсько-Бердичівській та Корсунь-Шевченківській військових операціях. *«На прохання закарпатських українців їхній комендант звернувся до командуючого 38-ою радянською армією генерала Чібісова дати чехословацькій бригаді бути авангардом бою за Київ. Повагавшись, командир погодився на це»,* – згадує у своїх мемуарах Л. Свобода.

У ніч з 3 на 4 листопада 1943 р. при визволенні Києва головними об'єктами для наступу бригади були міст на Житомирському шосе, Сирець та Сирецькі табори військовополонених, залізниця на південь від кіностудії, власне кіностудія, завод «Більшовик» та зоопарк. Наступаючи вздовж Брест-Литовського шосе **танкова рота та взвод автоматників вийшли до пасажирського вокзалу Київ-1 і врятували від знищення міст та інші залізничні будівлі. Наступ тривав і наступної ночі, а 6 листопада 1943 р. о 6.50 танки 1-ї Чехословацької окремої бригади вийшли на берег Дніпра на південь від Києво-Печерської лаври.** Юліан Химинець описав цю подію: *«два батальйони закарпатських українців-автоматчиків, підтримуваних танками, артилерією, мінометами та ракетометами, несподівано наглою атакою о 4-ій годині осягнули житомирське шосе, а о 7-ій годині вечора, після дуже тяжких боїв, закарпатці перші ввірвалися в центр Києва і зайняли головний двірцев. [...] Закарпатці в боях за Київ показали велике героїство».*

У боях за Київ бригада понесла й значні людські втрати. У книзі спогадів Л. Свобода наводить цифри про 30 вбитих і 80 поранених вояків. Але, насправді, як і в боях під Соколовим, втрати були значно більшими. У післявоєнний період на Лук'янівському військовому цвинтарі м. Київ було виявлено поховання 9 військовослужбовців та поховання 7 невідомих бійців на Святошинському цвинтарі. На встановленому у 1954 р. на Лук'янівському військовому цвинтарі обеліску, без зазначення дат народження і загибелі, викарбували прізвища підпоручника Михайла Оленича, сержанта Василя Максимовича, воїнів Василя Улиганця, Василя Боднара, Василя Пічкаря, Яна Дурди, Михайла Кончі, Михайла Шелевки, Семена Андруса. У роки Незалежності, зусиллями колективу Національного музею історії України у Другій світовій війні, було встановлено прізвища **59 загиблих воїнів Першої чехословацької окремої бригади, похованих у Києві (на сайті музею є повний перелік прізвищ)**. У 2012-13 роках за кошти Чеської Республіки пам'ятники на Лук'янівському і Святошинському цвинтарях оновили та доповнили новими прізвищами загиблих героїв – визволителів Києва.

...Не встигли бійці бригади перевести подих від запеклих боїв за столицю України, як перед ними поставили нове завдання: іти у бій за Білу Церкву. *«Якраз ми були дуже змучені чотириденним походом, до крайності вичерпані: прийшов наказ далі пересунути нашу бригаду в околиці Білої Церкви, що була від нас віддалена яких 34 км. Ще одна ніч без відпочинку... Бої за Білу Церкву тривали 4 дні і закінчилися 4 січня 1944 р. Була то тяжка битва. Наші втрати були – 66 вбитих, 270 ранених, доля 75 невідома»,* – написав у своїх повоєнних спогадах Л. Свобода.

Після виснажливих боїв за Білу Церкву, Умань та Жашків бригаду перевели на короткостроковий перепочинок у тил, а вже 10 квітня 1944 року у м. Рівне на її базі почалося формування 1-го Чехословацького армійського корпусу. Він складався з 3 піхотних та однієї танкової бригад, артилерійського полку, саперного та автомобільного батальйонів, допоміжних підрозділів. Корпусу підпорядкували сформовану під Москвою повітряно-десантну чехословацьку бригаду. **Загальна чисельність корпусу становила 16.171 осіб. На пропозицію Чехословацького уряду в екзилі командувати корпусом у травні 1944 р. призначили бригадного генерала Яна Кратохвіла**, персону якого радянська та чехословацька повоєнна історіографія майже всуціль замовчувала. Після окупації Чехословаччини гітлерівцями він вступив до підпільної організації руху опору. Згодом утік до Польщі та Франції де командував полком 1-ї чехословацької дивізії в оборонних боях на територіях поблизу рік Гран-Морін Куломьєр і Луаре. У 1943 р. Яна Кратохвіла призначили командиром 1-ої чехословацької змішаної бригади у Франції, проте уряд в екзилі призначив його командиром Першого чехословацького армійського корпусу.

У квітні 1944 р. підрозділи корпусу спрямували в район Чернівців і Снятина. У його складі були **12.000 волинських чехів і 8.000 закарпатських українців**. У серпні 1944 р. корпус перекинули на Перший Український фронт, що наближався до чехословацького кордону в Карпатах. **Він мав прорватися через перевали і стати першим визволителем території колишньої Чехословацької республіки, а генерал Ян Кратохвіл – уособленням визволення країни від нацизму**. Та у радянського керівництва були свої плани – символом визволення Чехословаччини мав стати політично надійний Людвік Свобода. Радянський маршал Іван Конєв у середині Карпатсько-Дуклянської операції змістив Я. Кратохвіла, а командувачем Першим чехословацьким армійським корпусом призначив Л. Свободу.

У боях на Дуклі та визволенні Словащини від нацизму

День 29 серпня 1944 року у Словащині прийнято вважати датою початку Словацького національного повстання – подію, яку у часи комуністичного диктату абсолютизували, а сьогодні проросійські політичні сили країни вважають символом боротьби з фашизмом. Що ж відбувалося тоді насправді?

Словацька республіка від 20 листопада 1940 р. була офіційним союзником гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні, а її військові формування воювали у складі Вермахту на Східному фронті. Водночас авторитарний режим Й. Тісо досить швидко породив опозицію всередині країни, до якої увійшла низка строкатих за політичними уподобаннями сил. Громадянсько-демократичний спротив був зорієнтований на відновлення демократичної Чехословащини і координував свої дії з урядом в екзилі Е. Бенеша. Комуністичний спротив орієнтувався на політику СРСР щодо відновлення Чехословащини та координувався з радянським керівництвом. Вирішальним для консолідації зусиль антифашистського підпілля у Словащині стало укладання у 1943 р. договору між Е. Бенешем та представниками СРСР, який передбачав спільні дії зі звільнення Словащини від пронимецького режиму з подальшим відновленням Чехословащини. Логічним продовженням цих домовленостей стало підписання у грудні 1943 р. представниками основних опозиційних сил так званої «Різдваної угоди», якою створювалася Словацька Національна Рада (СНР), на котру покладалося завдання організації та керівництва загальнонаціональним повстанням.

Вирішальне значення для майбутнього повстання мало приєднання до сил опору словацької армії. На початкових етапах існування Словацької республіки армійські кола відзначалися високим ступенем лояльності до правлячого пронацистського режиму. Опозиційні настрої у війську почали розвиватися лише після військових невдач союзників на Східному фронті та в Італії у 1943-44 роках. Психологічне пригнічення словацьких військовиків суттєво посилилось після фактичної втрати найбоєздатнішого підрозділу – Швидкої дивізії, яка потрапила в оточення під час Сталінградської битви. В армійському середовищі найпотужніший осередок спротиву сформувався навколо начальника штабу Швидкої дивізії підполковника Яна Голіана, якого навесні 1944 р. СНР призначила відповідальним за підготовку повстання, центром якого мала стати Банська Бистриця, де розташовувалося командування Сухопутних військ. Саме в той час до Пряшева передислокували дві дивізії словацької армії, які об'єднали у Східнославацький корпус. Він мав захистити Дуклянський перевал від прориву Червоної армії.

Керівництво СНР розраховувало, що при наближенні радянських військ саме корпус розпочне загальнонаціональне повстання. Однак його командувач генерал Августин Малар вважав початок повстання передчасним і без оперативної підтримки з боку Червоної армії приреченим на невдачу. Він втік до Братислави, звідки звернувся до словацьких військ не чинити опору німецьким частинам. Заступник Малара полковник Тальський також усунувся від керівництва корпусом, тож війська так і не дочекалися директив щодо збройного опору. Особовий склад корпусу був знезброєний, частина солдатів пізніше приєдналася до партизанів, частина розійшлася по домівках, а частина була відправлена німцями до концентраційних таборів.

Збройні сутички з німцями розпочалися 28 серпня. У перші дні повстання до нього приєдналася частина словацьких військових підрозділів та добровольці. Водночас командування військових підрозділів на східних та західних землях країни зволікало з прийняттям рішення щодо приєднання до повстання і вони теж були знезброєні.

Словаки очікували на допомогу від Червоної армії, передові частини якої уже були на підступах до Дуклянського перевалу. Юліан Химинець з цього приводу писав: «Сформовану в СРСР Другу чехословацьку окрему парашутну бригаду мали направити на допомогу словацькому народному повстанню, але її перекинули на фронт на ділянку Бзянка-Сяночок, де вона понесла численні втрати. 17 вересня 1944 р. прийшло розпорядження, щоб цю розбиту бригаду перекинути літаками на Словаччину [...] З летовища Івоничі біля Кросна мали 350-ма літаками перевести бригаду на Словаччину до Банської Бистриці. Під час операції 12 літаків збито, забиваючи 380 парашутистів. Після приземлення на Словаччині бригада негайно вступила в бій з СС-дивізіями, відбиваючи наступ на Зволен, Кремницю. Бригаду перекинено навмисно з запізненням, коли німці вже придушували повстання». Л. Свобода у спогадах теж вказує, що операція висадки решток Другої парашутної бригади була запланована на три дні, але розтягнулася на чотири тижні. Велика перевага в людях і техніці та вигідний простір маневрування давали змогу німцям взяти в оточення парашутну бригаду, яка була поповнена словацькими повстанцями. У тій тяжкій ситуації бригада воювала до кінця жовтня 1944 року.

«Москалі втопили у крові словацьке народне повстання. Не дали йому потрібної помочі й не допустили Англію, Америку й Францію прийти йому з допомогою. За те дали можливість німецьким СС-дивізіям винищити найкращих словацьких патріотів, а з ними також 7.500 закарпатських українців, які воювали у складі Другої чехо-словацької самостійної парашутної бригади. Ці незаперечні докази вказують, як москалі злочинним способом здійснюють винищування кожної еліти й провідної верстви народу, котрого хочуть поневолити. Так вони поступили у варшавському й празькому повстанні. Празьке повстання захоронила чехам російська дивізія генерала Власова, союзника німців, яка перейшла на бік чеських повстанців. Інакше німці були б знищили Прагу гірше, як Варшаву. Після визволення Праги, чехи видавали власівців більшовикам на розстріл», – пише Юліан Химинець.

18 жовтня 1944 р. розпочався масштабний наступ німецьких військ з території Угорщини, що дозволило їм доволі швидко досягнути м. Банська Бистриця, втрата якої 27 жовтня ознаменувала фактичне завершення спротиву. **3 нагоди придушення повстання 30 жовтня 1944 р. у Банській Бистриці відбувся військовий парад**, під час якого президент Словаччини Й. Тісо та німецький генерал Герман Гефле вручили нагороди німецьким солдатам і офіцерам, які відзначилися у цій операції.

Тим часом 8 вересня 1944 року розпочалася Дуклянська операція. Уродженці Закарпаття – бійці Першого чехословацького корпусу – горіли бажанням визволити рідний край від окупантів і готувалися до цієї місії. Однак Сталін відверто боявся, що відважні воїни принесуть у рідний край страшні розповіді про їхні страждання у радянських концтаборах, тому кинув їх у людську м'ясорубку на Дуклі. Радянський маршал І. Конєв наказав військам за 5 днів прорвати ворожу оборону в районі Кросна, Дуклі, пробитися через Карпати, дістатися на територію Словаччини й злучитися з словацькими повстанцями. Однак важкі бої на Дуклі тривали аж 80 днів! 20 вересня частини Червоної армії, спільно з бійцями Першого чехословацького корпусу, оволоділи польським селом Дукля, а 6 жовтня – й Дуклянським перевалом.

Битва на Дуклі стала однією з найбільш кривавих у Другій світовій війні. Остаточо зафіксованого числа загиблих за майже три місяці боїв у горах та в «Долині смерті» немає дотепер. Різні джерела називають різні цифри – від 60 до 150 тис. загиблих воїнів Червоної армії та чехословацьких бійців. На обеліскові у польському містечку Дукля я бачив такий напис: «Втрати військ 38-ї радянської армії і 1 Чехословацького корпусу в тій операції становили 84.000 вбитих, ранених і пропавших, в тому числі 6.500 припало на втрати Чехосло-

вацького корпусу». Зрозуміло, що значна частина втрат корпусу – сини і доньки Срібної землі. За властивими для нашого краю прізвищами, викарбуваними на могильних плитах меморіального комплексу на Дуклянському перевалі за Вишнім Комарником, можна скласти карту населених пунктів Закарпаття...

Про криваве людське місиво у «Долині смерті» розповідав мені в роки моєї юності учасник битви, родич по лінії батька, ветеран Другої світової Михайло Вощепинець (1910 р. н), який з боями пройшов чи не половину Європи: з 1941-го – українським півднем аж під Сталінград у складі Другої угорської армії, а після здачі в полон у грудні 1942-го та витримавши нелюдські страждання у радянському концтаборі – у складі Першої чехословацької бригади танкістом – від Соколова, через Дуклю – до Праги.

Закарпатці у розбудові повоєнної армії Чехословаччини

До кінця Другої світової війни корпус воював у складі Четвертого Українського фронту, брав участь у Західно-Карпатській та Моравсько-Остравській операціях. 10 травня 1945 р. його бійці провели свій останній бій з німцями і вступили до Праги. З червня 1945 р. на базі корпусу почалося формування 1-ї армії Чехословацької народної армії. Журналіст Української правди Ігор Бігун, з посиланням на чеського історика Зденка Маршалека, вказує, що **з 1942 по 1945 роки через чехословацькі формування в СРСР пройшло біля 14 500 українців**, не враховуючи русинів зі Східної Словаччини, які в документах зазначали своєю рідною мовою словацьку. «Значення, яке «русини» мали під час формування 1-ї окремої Чехословацької бригади і для самого її існування, – робить висновок Маршалека, – можна сміливо назвати вирішальним. **Без русинів та українців, звільнених з ГУЛАГу, чехословацька частина до січня 1944 року не змогла б вийти за межі одного батальйону, залишаючись суто символічною одиницею».**

Про хоробрість закарпатців у боях з нацистами писав генерал Л. Свобода: *«Кого з цієї довгої-предовгої шеренги наших карпато-українських друзів назвати? У моїй пам'яті збереглися спогади про десятки і десятки хоробрих воїнів. До найхоробріших, безумовно, належить Степан Вайда. Вісімнадцятирічним він залишив Закарпатську Україну, перейшов у Радянський Союз і став бійцем нашої військової частини. Був танкістом. Він брав участь у боях за визволення Києва, Руди, Білої Церкви і Жашкова».* Радянський і чехословацький уряди посмертно присвоїли С.Вайді звання Героя Радянського Союзу та Героя Чехословаччини.

Подвигу ще одного бійця корпусу з плеяди героїв-закарпатців – Івану Кубинцю, присвятив свою поему «Розп'яття» лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка поет Петро Скунець. Старшина-розвідник, уродженець с. Новоселиця Тячівського району, мав усього 22 роки, коли німці схопили його і розп'яли на дерев'яних воротах чеського містечка Штітіно. Воїн переніс неймовірні муки й болі, стікав кров'ю, руки й ноги були прибиті до воріт 16 великими гострими цвяхами. Прикладів жертвності і звитяги воїнів-закарпатців при визволенні України, Чехії і Словаччини від нацистів – сотні.

По закінченні Другої світової війни понад 3000 українців з корпусу Л. Свободи залишилися в Чехословаччині. З них 96 стали полковниками, 102 – підполковниками, 37 – майорами, близько 90 – молодшими офіцерами. З часом їхня доля склалася по-різному. Одні швидко просувалися по службі, інші, після захоплення влади комуністами у 1948 р., були репресовані – позбавлені звань, нагород та ув'язнені. Одинадцятьом судилося стати генералами і зробили кар'єру в Чехо-

словацькій народній армії. Це – генерал-полковник Василь Вальо з с. Приборжавське Іршавського району – командував Західним військовим округом, був першим заступником міністра оборони республіки; генерал-лейтенант Степан Ромочуський з м. Виноградів – командував залізничними військами ЧНА; Іван Дзямко з с. Дубина Мукачівського району – командував армійським корпусом; генерал-майор Степан Бундзяк з с. Міжгір'я – був військовим комендантом Праги; звання генерал-майорів мали Федір Енгел з м. Берегово, Михайло Кодріш з с.Пасіка Свалявського району, Михайло Кричфалушій з с. Кричово Тячівського району, Василь Кучерявий з с. Тур'я Поляна Перечинського району, **Павло Бабець** з с. Боронява Хустського району. Перший офіцер-українець в чехословацькому батальйоні Юлій Костович у 1950 році був засуджений на 15 років ув'язнення й отримав генеральське звання з рук президента Вацлава Гавела аж у 1991 році після його повної реабілітації. За надуманими звинуваченнями та за критичне ставлення до введення в ЧССР військ Варшавського договору у 1968 році були репресовані, а в 1991 році реабілітовані, генерали М. Кодріш, М. Кричфалуші та П. Бабець, полковники **Павло Лукеча, Бернарда Лебович, Василь Петрунь, Василь Йовбак, Іван Марушкой, підполковник Федір Іванчов та багато інших.**

Спадкоємці бойової слави предків

У серці Європи дев'ятий рік поспіль іде війна з російськими окупантами, у якій уже полягли сотні тисяч захисників України та мирних жителів її міст і сіл як у місцях ведення бойових дій, так і в обстріляній ракетами тилової частині країни. В Україні іде війна за територіальну цілісність незалежної країни, за право українців мати свою державу, за право жити на Землі і називатися українцем. **Колишній Головнокомандувач ЗСУ генерал Валерій Залужний в одному з інтерв'ю висловив колективну думку нації: москалі прийшли в Україну, аби вбивати українців.** Та й кремлівські пропагандисти уже відкрито про це говорять, розвиваючи мантру свого президента про те, що «української нації не було і немає». Нацисти ХХІ століття не визнають існування 40-мільйонного народу, його 1200-літню історію, мову і віру, вщент руйнують українські міста і села, його історичні святині, осередки національної культури і пам'яті, вбивають, калічать, гвалтують, грабують і знущаються з усіх, хто на своїй землі називає себе українцем.

Закарпатці, як і 80 років тому, звиятно борються у цій відкладеній Національно-визвольній війні з росією, аби за підтримки цивілізованого світу відстояти свою Вітчизну, національну ідентичність, державність, демократію та захистити Європу від націонал-шовінізму московської орди, загребущий погляд якої черговий раз сягає далеко вглиб континенту. Найбільше наших краян служить у лавах славних 128-ої Закарпатської окремої гірсько-штурмової бригади та 101-ої бригади Тероборони, які уже прославили свої бойові знамена героїзмом, мужністю і вірністю присязі у боях з окупантом боронячи Київ, Харків, Чернігів, Бахмут, міста і села Донбасу, визволяючи населені пункти Харківщини, Херсонщини і Запоріжжя. Багато відважних синів Срібної землі нагороджені високими військовими орденами, відзначені званнями Героїв, та чимало повернулися додому на щитах. Але лють до одвічного ворога у їхніх бойових побратимів від того лише міцніє і мотивує до нових ратних звершень, аж поки лапоть останнього окупанта не вилетить з нашої землі. І жодні зусилля фейкових борців з нацизмом – продажних прокремлівських маріонеток та їхніх прибічників з короткою історичною пам'яттю – не спроможні похитнути нашу віру у Перемогу сил Світла над рабами Питьми!

Слава Героям!

При підготовці публікації використано джерела:

1. «Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939-1949». Упорядники О. Корсун, О. Пагіря. Ужгород, Карпати, 2011.
2. «Реабілітовані історією». Книга пам'яті у 27 томах, Закарпатська область. Закарпаття, Ужгород, 2003.
3. Milan Kopecký, Milan Mojžíš, Filip Kachel a kol. «Sokolovo – první boj 1.čs samostatny prapor v bitvě o Charkov». Praha, Epocha, 2023.
4. Ludvík Svoboda «Z Buzuluku do Prahy». Praha, Naše vojsko, 1970.
5. Юліан Химинець «Мої спостереження із Закарпаття». Накладом Карпатського Союзу, Нью-Йорк, 1984.
6. Омелян Довганич «Так ламалися долі репресованих закарпатців». Ужгород, Гражда, 2008.
7. Степан Віднянський «Україна та українці в історії 1-го чехословацького окремого батальйону (бригади, армійського корпусу). До 70-річчя завершення Другої світової війни». Київ, 2015.
8. «Військові поховання комбатантів 1-ї Чехословацької окремої бригади». Національний музей історії України у Другій світовій війні.
9. Ігор Бігун «Зі Свободою за свободу. Українці та українські чехи в 1-му чехословацькому армійському корпусі». Українська правда, 2020.

Йосиф ШЕЛЕПЕЦЬ

Олександр Духнович і єврейська спільнота

Олександр Духнович, який жив і працював у багатонаціональній Угорщині, не замикався у обставинах і проблемах життя свого народу. Він дивився навколо себе, на те, як живуть інші народи, які у них проблеми, як вони їх вирішують, як ставляться один до другого та до інших і до їх культури й освіти. Він багато чого переймав від інших народів та інших культур. У його добу в Угорщині та взагалі в Європі стало появлятися і формуватися зверхнє ставлення до єврейської спільноти, яке у прикінцевій фазі виливалось в антисемітизм, у звинувачення євреїв у вадах і негараздах свого життя. Такі нотки стали появлятися й у літературі.

Як сприймав Духнович ці питання, які були його думки та як він ставився до єврейської спільноти?

Олександр Духнович знав життя євреїв. Він відмічав їх високу активність на полі економічного життя, зокрема на полі торгівлі і пов'язаних з нею питань, якими вони підносили на вищі щаблі поточне життя у країні. Він не завидував їм, не бачив їх загрозу іншим, а навпаки. Їх економічну активність

він ставив своїм землякам за приклад. В Місяцеслові на 1857 рік він друкував поради для земляків, як змінювати своє життя на краще та які кроки робити у своєму господарюванні. У статті *О отчеті* він наводив приклади того, як живуть і працюють інші народи і що роблять заради свого кращого життя. Як приклад він наводив діяльність чехів, французів, німців, норвежців, голландців, також і євреїв. В одній із частин статті він зайнявся питанням, як слід займатися торгівлею, щоб мати який-такий прибуток у господарстві. Він писав, що торгівлею «Тім промислом багатіли і багатіють народи; но тое без отчета не сділається; по власному бо іскуству увідомимся, что всяк торгующій без отчета, без калкула по малом времени виторгуует вспять т. е проторнует і то, что прежді іміл, і так банкротуует, что наконец босий і голий останеться»./1/ Де і в кого можна навчитись торгувати? Духнович відповідав: «Посмотрите на жидовскую торговлю. Жидиско с одним золотим зачинает, і приводит до міліона; наш же купец зачинает с сотнями і приводит до босоти». Євреї, на думку Духновича, для русинів є прикладом того, як слід займатися торгівлею, як купувати і продавати й обслуговувати інших.

Олександр Духнович мав дружні стосунки з єврейською спільнотою. На відміну від тих представників сусідніх літератур, які упереджено ставились до євреїв, він утримував хороші стосунки з ними. Він поважав їх, близько знався з ними і мав серед них особистих друзів. Духнович мав окремий зошит – альбом, у який представники інших народів та інших культур записували присвячені йому свої дружні побажання. Між прізвищами представників інших народів та культур у його альбомі знаходяться записи представників єврейської спільноти. Такі записи в його альбомі два. Перший запис зроблений німецькою мовою. Його зробив рабин з села Курима. Другий, у черзі наступний запис в альбомі Духновича зробив рабин із містечка Стропкова. Обидва автори записів були визначними представниками єврейської спільноти в Шариській та Земплинській жупах. Куримський рабин Абрам Шенфельд був високо освіченою людиною і, як пишуть історики /2/, сам займався науками. Він вів єврейську школу в Куримі і керував єврейською спільнотою в Шариській жупі. Автором другого запису був рабин у Стропкові Хаїм Йозеф Готліб (1770 – 1867), який був відомий із прізвищем Stropkover Rav. Обидва дружні записи в альбомі відкриваються в правому куті запису словом на пам'ять, на пам'ятку, а в правому куті словом у пам'яті, написаним єврейськими літерами.

Олександр Духнович знався із представниками єврейської спільноти, її освітніми й педагогічними діячами довший час. Він як освітній та культурний діяч частіше зустрічався з ними і за всією імовірністю розмовляв із ними на теми, які сприяли всебічному піднесенню своїх народів.

Література:

- 1) Олександр Духнович: Твори в 4-х томах. Том 3. Словацьке педагогічне видавництво - відділ української літератури в Пряшеві. 1989, с. 214.
- 2) Олександр Духнович: Твори в 4-х томах. Том 4. Видавництво «Гражда». Ужгород, 2019. с. 490 – 491.
- 3) Veronika Drabová. Židia v Kurime v 2. polovici 19. storočia. (Podľa sčítania z roku 1869). In Annales historici presovensis. č. 1/2017. roč. 17. Inštitút histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. 2017. s. 52.

РЕЦЕНЗІЇ

Золота анкета життя

В Ужгороді вийшла нова книжка Івана Яцканина «Білий легіт»

Це двадцять новел про фінал людського життя. Так, про те, як до людей приходиться смерть, або принаймні про те, як їм доводиться підбивати підсумки, готуватися до переходу у вічність, де вже не діють наші земні умовності, де все за своїм, гамбурзьким рахунком. Оця от зміна масштабу, усієї етичної парадигми – в центрі уваги письменника. Тобто оповіді про те, як людина стрічається з Богом. За життя Його уявляли дуже по-різному, а Він виявляється болісним самосудом кожної людини над самою собою.

Двадцять оповідань дуже різні за формою: тут і традиційна оповідь від третьої особи, і самозвіт, і діалог чоловіка і дружини, і пачка синівських листів до матері, і потік свідомості, і передсмертні марення, звичайний сон, діалог двох сестер, якісь медитації між небом і землею, застільні бесіди. Це різноманіття – із самого невичерпного і незбагненого до кінця життя.

Назву збірці дало оповідання «Білий легіт» (легкий вітерець) про пасічника Андрія Гіркого, який наприкінці життя іде у ліс «змайструвати колибу і в ній дождати свій час», але по дорозі «посковзнувся на слизкій жовтій глині, головою вдарив об камінь». Мовляв, людина прогнозує, а доля редагує. Як мовиться в оповіді «Дерев'яний смуток», «треба ж постаріти, щоб нарешті побачити й зрозуміти красу?!» автор заперечує, що старість – це доба згасання. Навпаки, у кожному оповіданні ідеться про остаточне просвітлення, осяяння.

Звершується усе це оптимістичним оповіданням «У фатальному коловороті»: «Тож доведеться забути й кінцеву зупинку, її ще немає. Життя ще гуркоче. І я знову в автобусі. Зі мною ще десь семеро пасажирів, яких монотонний гуркіт мотора повільно кидає у сон. Кожному сниться щось своє». Човник Харона перетворюється на автобус, який традиційно виступає символом надії і розради. Згадується Сосюрине: «Ні, я зовсім іще не заповнив золотої анкети життя!»

Що й казати, фінал життя у різних людей такий самий несподіваний, різноманітний і змістовний, як і саме їхнє життя упродовж довгих десятиліть. Кожний фінал – особливий акцент, без якого пісня лишилася би неповною, невиспіваною.

Іван Яцканин

Білий легіт

Оповідання

Тільки це надає життю остаточної завершеності, розкриває вповні його сеанс, доторк до вічності розгаємничує те, що ховалося у повсякденності, затінувалося житейською суєтою. Не дивно, що новели надзвичайно афористичні, переповнені символічними образами, їхня поетика близька до біблійної, особливо до Екклезіаста і Притч Соломонових. І. Яцканин взагалі майстер інтригуючих заголовків, не зраджує він собі і тут: «Светр з чужих ниток», «Не та трава, не ті крила», «Втеча від нескінченності».

Книжка залишає світле враження. Кожне оповідання, по суті, є поминальною молитвою за того чи іншого персонажа. Головна думка – немає марних життів, кожне має той чи інший сенс. Який так чи сяк, рано чи пізно виходить на поверхню (краще рано, ніж пізно, але то вже як виходить). Часто отой доторк до вічності відбувається навіть у супереч волі самої людини, зовсім не тоді і не так, як вона собі уявляла чи планувала, але виявляється, що усе було по-своєму закономірно, зумовлювалося усім попереднім життям. Це як у детективі: читаєш не для того, щоб з'ясувати, хто ж там убивця (хоча і це важливо), а щоб насолодитися самим процесом розстеження. Так і тут – важливе усе життя в цілому, хоча його фінал освітлює усе неповторним світлом і остаточно розставляє усі крапки над і.

Глибоко психологічна проза інколи нагадує лаконічні висновки-вироки судово-медичної експертизи, де знаків запитання загалом більше, ніж знаків оклику. Бо кожне життя людське – загадка, і навіть його фінал хоч і багато чого прояснює, проте не дає відповіді в останній інстанції. Щось таки завжди лишається поза дужками.

Сергій ФЕДАКА.

Нова збірка оповідань Івана Яцканина

Позаминулого року ми з великим натхненням привітали твори Івана Яцканина, які склали збірку «Гіркий присмак пищавки» (Ужгород, ТІМПАНИ, 2020, 518 с.), а зараз маємо перед собою нову збірку його оповідань «Білий легіт» (Ужгород, ТІМПАНИ, 2023, 160 с.), яка нас не менш схвилювала і викликала сильні емоції. Між цими двома збірками власних творів він ще переклав і видав два свої переклади: а саме твори Григорія Сковороди «Drahú priateľ» (Пряшів, СУПС, 2023, 82 с.) та Франтішка Швантнера під назвою «Дама» (Ужгород, ТІМПАНИ, 2023, 323 с.). Зразу хочеться висловити не лише великий подив над творчою активністю письменника і перекладача Івана Яцканина, але й висловити щире подяку видавництву ТІМПАНИ, що видає його твори в такий складний для України час і знайомить українського читача не лише України, але цілого світу з його творами та перекладами із словацької мови на українську. До речі, вище назване ужгородське видавництво вже раніше видало вибрані твори провідних наших пряшівських українських поетів Степана Гостиняка, Йосифа Збіглей, Іллі Галайди та інших, як і збірки творів та переклади І. Яцканина українською мовою словацьких авторів. Гадаємо, що ужгородське видавництво (директор пан Я. Федішин) знає, що робить, коли видає твори І. Яцканина, бо вони так само хвилюють читачів України, як і наших пряшівських, бо вони містять у собі щось магічне, тяжко дефіноване, бо вони, крім іншого, знайомлять українських читачів не лише із спільним минулим, але й

сучасним, бо у нас спільна історія із закарпатським людом та його літературою і духовною культурою взагалі.

Збірка «Білий легіт» (я б для тих пряхівських читачів, які не мають словника, назвав білий вітерець) складається із двадцяти оповідань, в яких майстер-письменник І. Яцканин «відкриває завісу», чи подає-зображує спогади та поповнює їх значною дозою своєї фантазії, як він пише у передньому слові. Хоч багато чого «загубилось, багато чого навіть зникло, залишився спогад як курява за возом...». Але все ж, як на мене, читач повірить, бо так майстерно і художньо він дотворив, що така людина жила, чи живе та подія насправді відбулась, у тому або іншому творі. Тут автор показав свою здатність переконливо і психологічно вмотивувати та художньо зобразити подію чи героя твору, що віриш йому, ніби він зі своїми героями зустрівся вчора чи позавчора. Спонукає нас до такого думання й цитата італійського письменника Чезаре Павезе (1908-1950), яку навів І. Яцканин на початку першого оповідання: «Смерть – це вічний спокій, але думка про смерть не дає нам спокою». Так, не дає спокою І. Яцканину ані минуле своїх предків, які жили чи живуть у рідному Ряшеві, що на Пряхівщині, сторіччями. Оповідання тому являють собою захоплююче читання, знайомлять читача з цікавими долями різних людей - персонажів (Андрій, Яків, Марек, Уляна, Фецо, Осиф, Оля, Семен, Степан, Коля, Юрко, Василь, Соня та ін.), які несуть із собою і повчання, що треба жити і працювати чесно, справедливо, не забувати, що на цьому світі не будеш вічно. Є серед персонажів і кілька чудаків, які в минулому додавали селу особливе «забарвлення». Тих зараз меншає. Як в попередніх творах, і в цих, що склали дану збірку, персонажі і дії відбуваються переважно на рідній Бардіївщині, хоч інколи його герої знаходяться в Чехії, Америці чи в Україні, навіть у Києві і любуються з Володимирської гірки Дніпром і Дарницею, є представники різних верств населення, українці-русини, словаки, чехи, представники різних професій, освіти, віку тощо. Кожен з них змальований індивідуально, неповторно, з особливими рисами поведінки, одягу, моралі, мови і т. д. Автора і багатьох персонажів хвилює ще й проблема життя і смерті, які весь час ідуть від народження людини разом і не знають, коли і як помруть. Одні обирають смерть добровільно, інших до смерті приведе хвороба або вік. Це не вперше цю проблему розглядає і зображує наш автор і завжди вирішує її несподівано, оригінально. Особливо сильно впливають на читача ті персонажі, які мучаться, шукають вихід із критичного положення, борються з минулим способом життя і не можуть зрозуміти, сприйняти нові умови життя.

Котре із цих двадцяти оповідань, які складають збірку, найкраще, тяжко відповісти. Кожен читач може обрати оповідання на свій смак, досвід, переконання. На мене, наприклад, особливо сильно вплинули і викликали великі емоції такі оповідання, як «Дерев'яний смуток», «Чоловік з плаката», «Весільне фото», «Не та трава, не ті крила», «Скрипка», «Коні вмирають вночі» та власне всі. Читаю їх і аж душа співає від захоплення.

Будемо повторюватися, коли скажемо, що І. Яцканин справді великий майстер – митець, який здатен змалювати словом, мов великий художник-малює пензлем, внутрішні походи своїх героїв - персонажів, атмосферу, в якій живуть і конають. Знов ми змушені констатувати та високо оцінити мову його художніх творів, його оригінальні художні образи, порівняння, метафори, поговірки, взяті з народної мови рідної Бардіївщини, чим збагачує українську мову. Ми навмисно підкреслюємо чи високо оцінюємо його українську літературну мову, бо він (та й я) живе в словацькому середовищі і зуміє не лише зберегти, але й збагатити її так, як ніхто із сучасних наших прозаїків.

Михайло РОМАН.

МИСТЕЦТВО

Повернення додому

Уродженець романтичної **Чугуївщини**, що над **Сіверським Донцем** на Харківщині, **Ілля Ріпін** ніколи, де б не жив, ні на мить не забував про своє коріння.

Рідний дім виринав вже на перших акварелях, створених, як він казав – тими «чудодійними фарбами», так само і на монументальних малярських творах, наприклад, незабутні «**Запорожці пишуть листа турецькому султанові**» (1983 р.) чи «**Гопак**» (1927 р.), на яких оживала українська історія.

Не змінила інтерес художника до української історії та культури і далека від Чугуєва Фінляндія, яка прихистила мистця, зокрема, **Куоккала** (нині селище Репіно в Росії), де Ілля Ріпін жив і творив до кінця своїх днів.

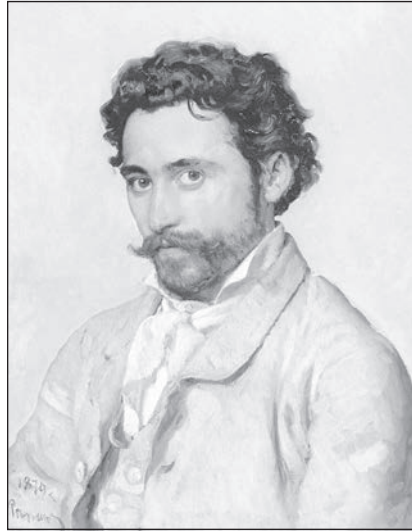
І тут, далеко від дому, не покидав він свою Україну. Полотна «**Українська хата**» (1880 р.), «**Вечорниці**» (1881 р.), «**Гайдамака**» (1902 р.), «**Солоха і дяк**» (не датований), портрети художника **Миколи Мурашка** (1877 р.), мецената **Василя Тарновського** (1880 р.) чи **Тараса Шевченка** (1888 р.) міцно і назавжди єднають Іллю Ріпина з рідним домом – Україною.

Однак агресивна русифікація, полонивши також і мистецтво, на довгі літа викрала Іллю Ріпина з дому. Аж зараз не «русский художник», а український мистець Ілля Ріпін поверається з Московщини в Україну, повертається як Ріпін, а не русифікований Репін (рос. Илья Репин).

Гадаю, шанувальник української пісні Ілля Ріпін і в далекій Куоккалі, де спочиває, зрадіє поверненню на батьківщину.

Незалежна Україна у протистоянні з Росією героїчно відстоює нині не тільки свої терени, але й сміливо відвойовує загарбану, русифіковану історію, літературу, мистецтво, музику. Надійшов час повернути на батьківщину не тільки Іллю Ріпина.

Довгі десятиліття через советську насильницьку русифікацію чекають на повернення додому мариупольський художник **Архип Куїнджі** (прізвище грецького походження предків мистця), кримчанин, відомий мариніст **Іван Айвазовський**, композитор **Петро Чайковський** з українського роду Чайок з Полтавщини, письменники **Федір Достоєвський**, родинне коріння якого сягає Поділля, чи уродженець полтавських Сорочинців **Микола Гоголь** (до речі, в 1840 р. в книзі пацієнтів чеського курорту Карлсбад (нині Карлові Вари) пись-

Ілля Ріпін: «Автопортрет».

менник залишив французькою мовою запис: «**Nicolas de Gogol – Ukrainien**».

А дідусем Антона Чехова був Єгор Чехів, а не Чехов (до речі, українкою була й бабуся Антона Чехова – Єфросинія, дівоче прізвище Шимко).

На жаль, мало відомо про один з визначних кубістичних творів української тематики **Казимира Малевича** – «**Селянин між хрестом і мечем**» (1933 р.), друга назва – «Людина, що біжить», зберігається в Національному центрі мистецтва і культури ім. Жоржа Помпіду в Парижі).

Твір є відгуком відомого мистця на трагічні події Голодомору в Україні, про яку ніколи не забував.

Важливо нині згадувати українську забуту спадщину, та особливо важливо – згадати і вголос говорити про вкрадену спадщину – це означає повертати своє. Адже вже зараз у провідних музеях світу Ілля Ріпин, Архип Куїнджі, **Олександра Екстер**, **Давид Бурлюк**, Зінаїда Серебрякова, Казимир Малевич визнані українськими мистцями.

Днями, як повідомило фінське видання **Suomen Kuvalehti**, найбільший художній музей Фінляндії «**Атенеум**» у підписі під іменем художника Іллі Рєпіна змінив національність – із росіянина на українця.

Відтак украдений український спадок повертається додому.

Оксана ПЕЛЕНСЬКА.
(www.radiosvoboda.org)

Ілля Ріпин: «Українка».

Ілля Ріпин: «Запорозжці пишуть листа турецькому султану».

Він малював людину праці на Закарпатті

Перший минулорічний номер журналу «Дукля» познайомив читачів із чотирма репродукціями творів закарпатського художника Володимира Микити, поміщених на чотирьох сторінках двох його обкладинок. На 96-ій сторінці журналу подано їхні назви та роки їх створення. Володимир Микита - художник, який створював картини із щоденного життя робочих людей, домінували в переліку багатьох його полотен своєю тематикою. Вказує на це якраз одна з його репродукцій в журналі під назвою «Дай, Боже, добрий день», намальована 1992 року, коли мистцеві виповнився 61 рік життя. Вона вказує і на те, наскільки він був уже тоді зрілим художником, ім'я якого давно було знане з багатьох персональних та групових виставок. На них ніколи не губилися його малярські роботи серед розмаїття манер та спрямувань.

З 1957 р. Володимир Васильович був учасником багатьох республіканських виставок, а опісля всесоюзних у різних містах поза межами України, а також у європейських державах. З одною його експозицією кияни мали можливість познайомитися 1970 р., до речі, ретроспективною, на котрій було бачити значну кількість досі створених ним полотен. Вже тоді стала відомою думка, що Володимир Микита - художник, який своїм пензлем створює філософські узагальнення і символічне тлумачення реалій повсякденного життя самих закарпатців. Його картини були наповнені пейзажами та психологічними портретами людей із гірських закарпатських селищ. У краєвидах рідного краю бачиться архетип людського буття, життя шпильястих гір, деревин у закарпатських лісах, якими користувалися місцеві горяни, будуючи з них дерев'яні церкви, й передусім хати-хижки а то й ганки та інші господарські будівлі й прибудови, колиби тощо. Звернім увагу на кольорову картину маляра «Ганок» («Дукля», № 1, 2023, перша сторінка обкладинки). Її автор вложив до неї чіткість строгої логіки, міцної композиції, продуманої ритміки протесаних у чотири канти плитв, балок із зарубаних кінців крокв, поперечок, дошок на підлозі, що разом, як у гуцулів, бойків, лемків, так і в закарпатців, були побудовані на зразок острішників. Мистець, напевно, стояв перед відкритим з трьох боків ганком, крізь який у далечині бачив ступені у купці хатини із стріхами коричневих кольорів на них. Колористичний лад у картині побудований на обмежених темно-світлих відтінках, що віддзеркалюють природний настрій вечора. Дуже схожу до вище наведеної композиції художник створив 1995 р., надавши їй назву «У сяйві дерева з'явився Ти», де на кінці ганку сидить старшого віку жінка. Вона дивиться, як верхня частина старого дерева осяяна променями світла, в центрі якого зненацька появилася немовби розп'яття.

На основі народного побуту побудована чи не вся творчість художників закарпатської школи. Отож і Микиті, мандруючи по селах Закарпаття й власними очима «фотографуючи» матеріальну культуру своїх земляків, прийшлося свої конкретні спостереження вдало переносити на полотно. Постійний інтерес маляра до місцевої архітектури, до красивої природи Закарпаття, до його фольклору, збагачували характерні риси творчості художника.

Володимир Микита прийшов на світ 1 лютого 1931 року в селі Ракошино Мукачівського району Закарпатської області. Його батьки, Василь Іванович і мати Ганна Георгіївна, погодилися, щоб їх син навчався в сільській школі, а потім у Мукачівській гімназії, в якій залюбки займався уроками малювання. На 16-му році життя Володимира відразу прийняли на третій курс Ужгородського училища прикладного мистецтва. Науку малярства здобував у тоді відомих учителів-художників, таких як

Адальберт Ерделі, Йосип Бокшай, Федір Манайло, Андрій Коцка та Ернест Конtratoвич. Першого з наведених Володимир вважав найпершим учителем, піддавшись його чарівному таланту. Він дозволив учневі сміливо експериментувати з формою, матеріалом і кольором, які сприяли йому у розширенні художньої ерудиції. Своїм другим учителем В. Микита обрав Конtratoвича - справжнього майстра композиції, який по-батьківському ставився до молодого початківця в мистецтві. Доброї думки Микита був й про інших вчителів, з котрими мав пізніше тісні зв'язки й коли шукав власний творчий шлях. Вони також дали йому поради, які скерували маляра до трудолюбства. Володимир Микита прийшов на світ опановувати таїну мистецтва із села, від сільської оселі, в яких він бачив сонячне тепло, рівне для дитини і для ягнятка, кактусів, квітучих яблунь, лісових квітів, гладіолусів, папороті, копиць сіна, корівок, коней, козлят, курей, когутів та, зрозуміло, для людини. З дитинства засвоїв любов до природи, до людини, котра живе на землі й своєю працею приносить радість собі й людям та вдовolenня всім живим істотам. Після закінчення студій в Ужгородському училищі прикладного мистецтва 1950 р., Микита, крім короткотривалої праці методистом з образотворчого мистецтва при обласному будинку народної творчості, поповнював свій реєстр мистецьких творів новими картинами. Він намалював портрет батька (1955), «Портрет Лізи Кремницької» (1956), «Портрет вчителя-пенсіонера О. Тегзи» (1958), дівчину з Колочави (1960), дівчину на пленері, колгоспного вівчаря, діда-казкаря, діда-садівника, старого рибалку, портрет дружини, портрет матері, портрет невропатолога А. Снігурського, портрет хірурга професора О. Фединця, портрет доньки, портрет письменника Івана Чендея, портрет художника Федора Манайла, портрет художника Ернеста Конtratoвича, кілька автопортретів з льюлькою та ряд інших. Дивлюся на один з них, репродукований у книжці «Володимир Микита» (Ужгород, 2008), і бачу постать глибоко задуманого художника. Перед очима, з льюлькою у вустах, у старшого віком маляра покладені окуляри, що чітко вирисовуються на тлі вохристих кольорів обличчя та білого на голові волосся і білої бороди. Він же ж убраний у білу сорочку з краваткою та вкритий жакетом. Згадані вище портрети різні як за образною структурою, так і за характером пластичного втілення та технікою виконання олійними фарбами на картонах і полотнах. До них він вкладав стилістичні нюанси та кольорові відтінки, побудовані у традиціях імпресіонізму. Портрет матері художника своєю значущістю перевершив намір автора створити інтимний образ жінки-трудівниці у глибокій задумі. Інші особи – це глибоко мислячі люди, здатні до творчого горіння. У декотрих портретах мистець виявив схожість і подібність портретованих і йому знайомих осіб. Із створенням цих високої мистецької вартості робіт художник утвердився в українському образотворчому мистецтві як самобутній майстер портрета.

Володимир Микита віддався історичному жанру, створивши кілька картин: «Стра-та куруців» (1975, полотно, темпера, 100 x 63), «Срата підпільника» (1976, полотно, темпера, 100 x 63) та «Зустріч визволителів в селі Ракошино на Закарпатті» (1975). Особливої ваги набули твори художника, які стосувалися різних аспектів народного буття. Своєю вдачею і бажанням зафіксувати все побачене і переосмислене мистець осяг вершин у своєму малярстві. Якщо він бачив селян при збиранні картоплі, то таких трудящих, при тому похилих вниз жінок, що збирають картоплю, передав олійними фарбами і пензлем на полотні великих розмірів 1970 року (150 x 190). Сюжет картини мистець наповнив постаттю біловусого в капелюсі мужчини, що займається в'язанням наповнених картоплею мішків, а також двома запряженими кіньми до воза вже з накладеними на нього мішками. Збір картоплі відбувся на ріллі під карпатськими горами, що зовсім притаманні закарпатському ландшафту. Невипадково художник створив роботу «Обід у полі» (1971, полотно, олія, 104 x 120), бо то відомий мотив, коли дружини своїм господарям й матері своїм синам виносили на сінокоші страву.

Упустити таку подію, з якою митець зустрічався не одного разу, художник не міг. Така тема з буденного життя закарпатців та багато їй подібних стали для маляра хвилюючими та йому притаманними. Тому їх писав постійно з неабияким успіхом. У тому напрямі митець йшов дедалі впевненіше, намалювавши такі твори, як «На Новий рік», «Звозять сіно», «Весняні турботи», «Збір яблук», «За щастя онука», «Ранок на фермі», «На поточку прали» та інші. Цікавим змістом і народною символікою наповнена перша з них, намальована ще 1969 року. До речі, вона виявилася дорогою для душі художнику. З нею він не розставався й довгими роками зберігалася в його приватній збірці. Звичаєм на селах напередодні Нового року було вбивати найбільше ростом поросля, щоб був достаток їжі в домі. Отож, на перший план композиції художник поклав вже не живим поросля, що хребтом взимку лежить вниз на дошках. Щоб його тіло нікуди не покотилося, господар поідпихав під його ребра кусники розколотих деревин. Жінці, яка щоденно займалася годівлею порослята, із сумом і похилою головою вниз, прийшлося пожалкувати, затиснувши руки в долоню лівої руки. Поруч дружини, на тлі старої хати, стоїть її чоловік, вбраний у білий фартух, гострить ніж, готовий взятися за роботу. Чорно-білих кольорів кішка, присутня в картині як живий атрибут, потрібний при господарстві, вона зображена простягнутою, ласо зацікавлена отримати шматочок поросятини. Світ у вище наведених образах, цілком тематичних, це багаторічні роздуми над сенсом життя простих господарів на своїх скромних нивках і при своїх обійстях. Він оспівує їхні села, щоденні зайняття та їхні умови життя. Тут зустрічаємо господарські будівлі та їхні домашні тварини, передусім стада овець, вівчарні, овечі кошари, інші дерев'яні споруди, а також специфіку житлових інтер'єрів землеробів. Митець звернув свою увагу на церковне будівництво горян. Той духовний світ людини художник відтворив у творі «До храму». На картині видно одну самотню обернуту до глядача немолодого віку жінку, взимку одягнену в теплий кожух, що прямує до збудованої на березі дерев'яної церквочки, навіть в будні день, щоб молитовно разом зв'язатися з Отцем, Його Сином і Духом Святим, віддати поклін усім святим, зокрема й Пресвятій Богородиці, попросити їх помилювання та нагородити землян здоров'ям і спасінням. Художник присвятив свій талант і час для зображення чимало церков, яких на Закарпатті безліч. З цього ряду церковок, відтворених художником, виділяються такі роботи: «Костринська церква» (1978), «Струківська церква» (1991), «Церква у Бистрому» (1993), «Церква у Буківцях» (2003) та ін. Живучи в оточенні церков та їхньої високої архітектури, В. Микита зобразив їх стрункішими, ніж в реальності, надавши їм сакральним і культовим будівлям середньовічний готичний вид. Стрілчастими, кубістичного стилю, намалював їх поруч дерев'яного хреста й шпильястих дерев ялини на тлі гірських вершин. Першу під назвою «Народна готика» намалював 1968 р., другу 1989-го, а третю, аналогічно подібну до перших двох, 1993 року. Останню картину назвав «Великодній натюрморт». Готичного стилю церкву бачимо через вікно хати, перед котрим в інтер'єрі художник намалював стіл із мисками та жбанком на ньому. В одній мищині горить свічечка, що символізує присутність Ісуса в кімнаті. В другій з кривульчастим орнаментом всередині мищини є три писанки. Джбанок наповнений зів'ялими квітами та п'ятьма гілками великодньої лози. Великодню атмосферу, як вона зберігалась у побуті селян, бачимо на полотнах: «Вербна неділя» (1994) та «Воскресіння» (1995). Кращих традицій самобутньої закарпатської школи набули високомистецькі твори В. Микити, які розповідають про сучасників художника: «Дід-казкар», «Пам'яті Вінце-бачія», «Повернення», «Журба», «На порозі вічного» та портрети відомих закарпатських письменників та художників, серед них вчителя Адальберта Ерделі, портрет якого він створив 2008 р. Від нього В. Микита добре засвоїв уроки кольористики. В тому сенсі В. Микита постав як продовжувач своїх попередників - Гаврила Глюка, Федора Манайла, Золтана Шолтеса, Адальберта Борецького та ряду інших.

Національний гніт, злидні, горе, важкі умови щоденного життя зазнавали закарпатці віками. Їхні скорботні переживання митець зобразив у картинах: «Смуток» (1966), «На чужині» (1967), «Самотність» (1970), «За упокій» (1970), «Зверху наверх» (1973), «Завжди в турботах» (1985), «Журба» (1993), «Усіма залишена» (2006) та в інших. У кожній з цих робіт В. Микити наявна особистісна інтонація його чуттєвого сприйняття подій дійсності та людських трагічних переживань і гіркої долі. Закарпатці мусили боротись із злиднями, зазнавали страждання, нещастя, прикrostі, печаль. Це було змістом декотрих творів мистця. Довгий час непокоїли, навіть дуже тривожили, коли Карпатами їздили гусеничні трактори, прокладаючи дорогу для різних трубопроводів, чим руйнували зелену красу Верховини. Такі нищівні випадки, зокрема при електрифікації Закарпаття, не подобались митцеві. Це відтворено в полотнах «Електрифікація» (1958) та «Рани Карпат» (1983). Щоб запобігти загрози перетворити Землю на голу пустелю й з великої любові до всього живого на землі, митець виступив в їхній обороні картиною «Бережіть ліс!» (2002).

З року в рік мужнів голос художника, закоханого в рідну природу. Здійснив безліч мандрівок, які дали пейзажисту нові враження, нові мотиви, нові барви, такі необхідні для образотворчості. Близько 130 робіт маляра представляли на його ювілейній виставі з нагоди 75-річчя з дня народження в Ужгороді та в Києві 2006 року. Майже десять разів виставлявся в самому Ужгороді. Біля десяти виставок здійснив у містах України - Львові, Івано-Франківську, Коломию та чотири рази в столиці України. У близько двадцяти художніх виставках брав участь за кордоном – Австрії, Болгарії, Італії, Німеччині, Канаді, Китаї, Кіпрі, Росії, Франції, Угорщині, Філіппінах та Японії (двічі в Болгарії та в Росії, чотири рази в Угорщині).

Слід згадати ще про три експозиції творів В. Микити у міжнародних бієнале в Гельсінкі (1963, Фінляндія), Кошицях (1974) та Венеції (1984, Італія). Успішні виставки картин В. Микити здійснилися в Словаччині, а саме в містах Пряшів та Попрад 1974 р., а також у Требишові, Гуменному, Бардіїві та Межилабірцях в 1997 році. Перебуваючи у Словаччині кілька разів й маючи при собі потрібні малярські речі, художник встиг перенести олійними кольорами на полотна місцеві краєвиди, надавши їм такі назви: «Затока озера Ширава» (1977), «Куточок національного парку «Словацький рай» (1983) та «Словацькі каньйони» (1987) й «Замок «Красна Горка» (1987). Маючи нагоду подорожувати по країнах Балтики, передусім по місті Вільнюсі й побачити в ньому щось старовинне, прийшло на думку мистцеві намалювати серію картин.

Іншу серію картин було присвячено колишній Югославії, зокрема Хорватії, коли мистець там побував 1990 року. Вказують на це такі картини: «Початок Карпат» та «Вікно на Адріатику». Близькому для душі митця – місту Ужгороду художник присвятив кілька робіт, наприклад: «Весняний Ужгород», «Куток Ужгорода», «Ужгородський замок», «Контрасти» та ін. Під час мистецьких подорожей по різних місцевостях Закарпаття, В. Микита надто захоплювався ними, створивши тонкі жанрово-тематичні пейзажі осінню на Синевирщині, на Міжгірщині, в селі Щербовець та інде. Важливими у творчості мистця виявилися картини-пейзажі. Вони викликають великий інтерес і приносять глядачеві справжню насолоду. Кожна з цих робіт має свою палітру, манеру письма та свої засоби зображення.

Полотна Володимира Васильовича бринять фарбами, які продумано й віртуозно накладав на їхні поверхні, притому досить швидкими рухами його пензля. Принциповий успіх маляра полягає в тому, що йому пощастило уникати від деталей зображуваного. Він досить успішно створював картини, в яких основну роль відігравали мотиви природи у різні пори року. Перші паростки, які свідчать про здатність художника сприймати багатство красивої природи Закарпаття, що скрізь оточували його, можна було помітити у ранніх його творах 60-их років. У тих роках мистець намалював такі

роботи: «Дерева», «Гірська рапсодія», «Осінь», «Квітуча яблуня» та підготовчі етюди до кількох інших картин. Але це були початкові олійної техніки полотна, яким судилося розквітнути на повнішу силу через п'ятдесят років, що дали уяву про художника як про оригінального майстра пейзажу. Свої відчуття величі й краси природи В. Микита відтворив у таких картинах: «Ущелина», «Вид на зворину», «Подих весни», «Гірські ритми», «Над озером», «Дощовий день», «Сонячна осінь», «Осінній мотив» та ін. У них багато зелені, сонця та повітря, що полонять поетичністю та ліризмом.

Невпинні творчі пошуки завели художника і до праці над натюрмортами. А їх у списку маляря немало. Їхні композиційні рішення часто подібні до себе, тобто вертикальних форм. Наприклад, у картині «До сонця» бачимо однісіньку галузочку, посажену у вазонку, що ростом через шибки вікна пре ліворуч до променів сонця. На тлі ранкового зимового освітлення художник намалював в інтер'єрі кактуси. Інші натюрморти написав вільними, широкими мазками, використовуючи контрастні кольори («Живі та сухі квіти», «Гуцульський натюрморт», «Фіалкові ромашки», «Натюрморт на коляди», «Гладіолуси»).

Володимир Васильович Микита в 1996 – 1999-х роках очолював Закарпатську організацію Спільки художників України, він створив велику кількість полотен, присвячених Закарпаттю. Він з однаковою любов'ю оспівував гармонію поєднання архітектури і природи, людини і тварини та їх взаємне співіснування. Велике число цих картин придбали шанувальники образотворчого мистецтва. Зберігаються вони у приватних колекціях, престижних галереях, музеях України та за її межами.

Павло ЛОПАТА.

На фонд журналу «Дукля»

Шановні читачі! Якщо Вам не байдужа дальша доля журналу «Дукля», просимо Вас підтримати її своїми пожертвами, які слід надсилати на рахунок:

VÚB Prešov, číslo účtu: SK46 0200 0000 0000 2843 4572

На обкладинці журналу твори українського художника

Давида Бурлюка (1882-1967)

На першій сторінці обкладинки: «Час», 1910-ті рр.; на другій сторінці обкладинки: «Жінки жарких країн», 1920-х рр.; на третій сторінці обкладинки: «Карусель», 1921 р.; на четвертій сторінці обкладинки: «В перукарні», початок ХХ ст.

Ціна 0,66 €

Індекс EV 5881/20

ISSN 0419-8131

